

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАЎБАР КАДРЛАРИНИ
ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРИНИГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ
ТАШКИЛ ЭТИШ БОШ ИЛМИЙ - МЕТОДИК МАРКАЗИ**

**ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГ
КАДРЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРИНИГ МАЛАКАСИНИ
ОШИРИШ ТАРМОҚ (МИНТАҚАВИЙ) МАРКАЗИ**

“АҲОЛИ ГЕОГРАФИЯСИ ВА ДЕМОГРАФИЯ АСОСЛАРИ”

**модули бўйича
ЎҚУВ –УСЛУБИЙ МАЖМУА**

**Мазкур ўқув-услубий мажмуа Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлигининг 2020 йил 7 декабрдаги 648-сонли буйруғи билан
тасдиқланган ўқув режа ва дастур асосида тайёрланди.**

Тузувчи: З.Н.Тожиева – география фанлари доктори, профессор

Тақризчи: М.М.Эгамбердиева – география фанлари номзоди, доцент

*Ўқув -услубий мажмуа Ўзбекистон миллий университети Кенгашининг
қарори билан нашрга тавсия қилинган (2020 йил 24 декабрдаги №3 -сонли
баённомаси)*

МУНДАРИЖА:

I. ИШЧИ ДАСТУР	4
II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТРЕФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ	10
III. НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ	13
IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ	49
V. ГЛОССАРИЙ	53
VI. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	58

I. ИШЧИ ДАСТУР

КИРИШ

Дастур Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 23 сентябрда тасдиқланган “Таълим тўғрисида”ги Қонуни, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон, 2019 йил 27 августдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789-сон, 2019 йил 8 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сонли Фармонлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 23 сентябрдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 797-сонли Қарорларида белгиланган устувор вазифалар мазмунидан келиб чиққан ҳолда тузилган бўлиб, у олий таълим муассасалари педагог кадрларининг касб маҳорати ҳамда инновацион компетентлигини ривожлантириш, соҳага оид илғор хорижий тажрибалар, янги билим ва малакаларни ўзлаштириш, шунингдек амалиётга жорий этиш кўникмаларини такомиллаштиришни мақсад қилади.

Дастур доирасида берилаётган мавзулар таълим соҳаси бўйича педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш мазмуни, сифати ва уларнинг тайёргарлигига қўйиладиган умумий малака талаблари ва ўқув режалари асосида шакллантирилган бўлиб, унинг мазмуни кредит модул тизими ва ўқув жараёнини ташкил этиш, илмий ва инновацион фаолиятни ривожлантириш, педагогнинг касбий профессионаллигини ошириш, таълим жараёнига рақамли технологияларни жорий этиш, махсус мақсадларга мутахассислик фанлар негизида илмий ва амалий тадқиқотлар, ўқув жараёнини ташкил этишнинг замонавий услублари бўйича сўнгги ютуқлар, педагогнинг креатив компетентлигини ривожлантириш, таълим жараёнларини рақамли технологиялар асосида индивидуаллаштириш, масофавий таълим хизматларини ривожлантириш, вебинар, онлайн, «blended learning», «flipped classroom» технологияларини амалиётга кенг қўллаш бўйича тегишли билим, кўникма, малака ва компетенцияларни ривожлантиришга йўналтирилган.

Қайта тайёрлаш ва малака ошириш йўналишининг ўзига хос хусусиятлари ҳамда долзарб масалаларидан келиб чиққан ҳолда, дастурда

тингловчиларнинг мутахассислик фанлар доирасидаги билим, кўникма, малака ҳамда компетенцияларига қўйиладиган талаблар такомиллаштирилиши мумкин.

Модулнинг мақсади ва вазифалари

Модулининг мақсади: педагог кадрларни инновацион ёндошувлар асосида ўқув-тарбиявий жараёнларни юксак илмий-методик даражада лойиҳалаштириш, соҳадаги илғор тажрибалар, замонавий билим ва малакаларни ўзлаштириш ва амалиётга жорий этишлари учун зарур бўладиган касбий билим, кўникма ва малакаларини такомиллаштириш, шунингдек уларнинг ижодий фаоллигини ривожлантиришдан иборат.

Модулнинг вазифалари:

- “География” йўналишида педагог кадрларнинг касбий билим, кўникма, малакаларини такомиллаштириш ва ривожлантириш;

- педагогларнинг ижодий-инновацион фаоллик даражасини ошириш;

- мутахассислик фанларини ўқитиш жараёнига замонавий ахборот-коммуникация технологиялари ва хорижий тилларни самарали татбиқ этилишини таъминлаш;

- мутахассислик фанлар соҳасидаги ўқитишнинг инновацион технологиялари ва илғор хорижий тажрибаларини ўзлаштириш;

“География” йўналишида қайта тайёрлаш ва малака ошириш жараёнларини фан ва ишлаб чиқаришдаги инновациялар билан ўзаро интеграциясини таъминлаш.

Модул бўйича тингловчиларнинг билими, кўникмаси, малакаси ва компетенцияларига қўйиладиган талаблар

Модулни ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида:

Тингловчи:

– аҳоли географияси ва демография соҳасида юзага келадиган муаммолар ва уларни ҳал этиш стратегияларини, интеллектуал мулк ва муаллифлик ҳуқуқини, давлат фаолиятининг турли соҳаларида аҳоли билан боғлиқ жараёнларни ўзаро боғлиқликда қўллаш принциплари ва усулларини;

– давлат бошқаруви ва унинг секторларида жамиятнинг асосий ишлаб чиқарувчи кучи ва айни пайтда истеъмолчиси сифатида жамият тараққиётида ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган аҳоли ва унинг таркибини таҳлил қилиш, аҳоли карталарини лойиҳалаш ва тузиш усулларини билиши зарур;

Тингловчи:

“Аҳоли географияси ва демография асослари” модулини

Ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида тингловчилар:

– ҳудудларда аҳоли ва аҳоли манзилгоҳлари сони ва динамикаси, тузилиши, таркиби, аҳолининг ёш-жинс ва миллий, этник, ирқий ва диний таркибини таҳлил қилиш; аҳоли карталарини лойиҳалаш ва тузиш **кўникмаларига эга бўлиши** зарур;

Тингловчи:

– аҳоли такрор барпо бўлиши ва уларнинг ҳудудий хусусиятлари, аҳоли сони ва динамикаси, таркиби ва жойланиши қонуниятлари ҳақида билимлар бериш, бунинг асосида хулосалар чиқариш;

- бошқарувда аҳоли демографик ривожланиши ва жойланиши масалаларига илмий ёндошиш, таълим-тарбия жараёнида аҳамияти ва тингловчиларда уларни аниқ илмий-назарий таҳлил қилишни вужудга келтиришга эришиш;

- аҳоли географияси ва демография соҳасида эришилган ютуқларни ва инновацияларни олий таълим тизимига тадбиқ этган ҳолда, муаммоларни ҳал этиш стратегияларини ишлаб чиқиш ва амалиётда қўллаш **малакаларига** эга бўлиши лозим.

Тингловчи:

– аҳоли географияси тадқиқотларида ГАТ (GIS) технологияларидан фойдаланиш;

– аҳоли географияси фанининг хориж ва республикамиздаги муаммолари, ечимлари ва ривожланиш йўналишлари асосида ўқув жараёнини ташкил этиш;

– олий таълим географик фанларининг мазмунини республикамиздаги таълимнинг барча бўғинларидаги географик билим ва илм билан узвийлиги ва узлуксизлигини таъминлаш бўйича тадқиқотлар олиб бориш, таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш **компетенцияларига** эга бўлиши лозим.

Модулнинг ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

“Аҳоли географияси ва демография асослари” модули мазмуни ўқув режадаги “Кредит модул тизими ва ўқув жараёнини ташкил этиш”, “Илмий ва инновацион фаолиятни ривожлантириш”, “Педагогнинг касбий профессионаллигини ошириш”, “Таълим жараёнига рақамли технологияларни жорий этиш”, “Махсус мақсадларга йўналтирилган инглиз тили” модуллари билан узвий боғланган ҳолда педагогларнинг билим, кўникма ва малакаларига қўйиладиган талаблар тегишли таълим соҳаси бўйича педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш мазмуни, сифати ва уларнинг тайёргарлиги ҳамда компетентлигига қўйиладиган

умумий малака талаблари билан белгиланади.

Модулнинг олий таълимдаги ўрни

Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар олий таълим географик фанларининг мазмунини республикадаги таълимнинг барча бўғинларидаги географик билим ва илм билан узвийлиги ва узлуксизлигини таъминлаш бўйича тадқиқотлар олиб боришга доир касбий компетентликка эга бўладилар.

Модул бўйича соатлар тақсимооти:

№	Модул мавзулари	Тингловчининг ўқув юкلامаси, соат			
		Ҳаммаси	Аудитория ўқув юкلامаси		
			жами	жумладан	
				Назарий	Амалий машғулот
1.	Аҳоли географияси ва демография фанларининг мазмуни ва асосий бўлимлари. Аҳоли географияси ва демография фанининг хорижда ва Ўзбекистонда ривожланиши.	6	6	4	2
2.	Демография ва геодемография. Аҳолишуносликнинг назарий асослари, демографик сиёсат ва демографик концепциялар, демографик қонуниятлар, демографик жараёнларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётга таъсири ва оқибатлари.	6	6	2	4
3.	Ишлаб чиқаришнинг демографик жиҳатлари. Демография асослари, сиёсий демография, ҳарбий демография, амалий демография, минтақавий демография, демографик прогноз, иқтисодий демография.	6	6	2	4
	Жами:	18	18	8	10

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-Мавзу: Аҳоли географияси ва демография фанларининг мазмуни ва асосий бўлимлари. Аҳоли географияси ва демография фанининг хорижда ва Ўзбекистонда ривожланиши. (4 соат)

1.1 Аҳоли географияси ва демография асослари фанининг назарий масалалари.

1.2 Аҳоли сони, динамикаси, маълумотлар манбалари, аҳоли таркиби

1.3 Аҳоли географияси ва демография асослари фанининг объекти ва предмети, мақсади ва вазифалари

2-Мавзу: Демография ва геодемография. Аҳолишуносликнинг назарий асослари, демографик сиёсат ва демографик концепциялар, демографик қонуниятлар, демографик жараёнларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётга таъсири ва оқибатлари. (2 соат)

2.1 Аҳоли такрор барпо бўлиши, демографик ўтиш назарияси.

2.2 Репродуктив майл ва умр кўриш давомийлиги

2.3 Аҳоли табиий ҳаракати: туғилиш, ўлим, табиий кўпайиш

3-Мавзу: Ишлаб чиқаришнинг демографик жиҳатлари. Демография асослари, сиёсий демография, ҳарбий демография, амалий демография, минтақавий демография, демографик прогноз, иқтисодий демография. (2 соат)

3.1 Аҳоли жойланиши, аҳоли миграцияси, демографик сиёсат, оилани режалаштириш

3.2. Аҳоли манзилгоҳлари турлари ва географик тарқалиши

3.3. Аҳоли миграцияси

3.4. Демографик сиёсат

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

Амалий машғулотларда тингловчилар ўқув модуллари доирасидаги ижодий топшириқлар, кейслар, ўқув лойиҳалари, технологик жараёнлар билан боғлиқ вазиятли масалалар асосида амалий ишларни бажарадилар.

Амалий машғулотлар замонавий таълим услублари ва инновацион технологияларга асосланган ҳолда ўтказилади. Бундан ташқари, мустақил ҳолда ўқув ва илмий адабиётлардан, электрон ресурслардан, тарқатма материаллардан фойдаланиш тавсия этилади.

1-амалий машғулот. Аҳоли географияси ва демография фанларининг мазмуни ва асосий бўлимлари. Аҳоли географияси ва демография фанининг хорижда ва Ўзбекистонда ривожланиши. (2 соат)

2-амалий машғулот. Демография ва геодемография. Аҳолишуносликнинг назарий асослари, демографик сиёсат ва демографик концепциялар, демографик қонуниятлар, демографик жараёнларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётга таъсири ва оқибатлари (4 соат)

3-амалий машғулот. Ишлаб чиқаришнинг демографик жихатлари. Демография асослари, сиёсий демография, ҳарбий демография, амалий демография, минтақавий демография, демографик прогноз, иқтисодий демография (4 соат)

ЎҚИТИШ ШАКЛЛАРИ

Мазкур модул бўйича қуйидаги ўқитиш шаклларидан фойдаланилади:

- маърузалар, амалий машғулотлар (маълумотлар ва технологияларни англаб олиш, ақлий қизиқишни ривожлантириш, назарий билимларни мустаҳкамлаш);
- давра суҳбатлари (қўрилаётган лойиҳа ечимлари бўйича таклиф бериш қобилиятини ошириш, эшитиш, идрок қилиш ва мантиқий хулосалар чиқариш);

баҳс ва мунозаралар (лойиҳалар ечими бўйича далиллар ва асосли аргументларни тақдим қилиш, эшитиш ва муаммолар ечимини топиш

II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТРЕФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ

“Кейс-стади” методи

“Кейс-стади”— инглизча сўз бўлиб, (“case” – аниқ вазият, ҳодиса, “stadi” – ўрганмоқ, таҳлил қилмоқ) аниқ вазиятларни ўрганиш, таҳлил қилиш асосида ўқитишни амалга оширишга қаратилган метод ҳисобланади. Мазкур метод дастлаб 1921 йил Гарвард университетиде амалий вазиятлардан иқтисодий бошқарув фанларини ўрганишда фойдаланиш тартибиде кўлланилган. Кейсде очик ахборотлардан ёки аниқ воқеа-ҳодисадан вазият сифатида таҳлил учун фойдаланиш мумкин. Кейс ҳаракатлари ўз ичига куйидагиларни қамраб олади: Ким (Who), Қачон (When), Қаерда (Where), Нима учун (Why), Қандай/ Қанақа (How), Нима-натижа (What).

“Кейс методи” ни амалга ошириш босқичлари

Иш босқичлари	Фаолият шакли ва мазмуни
1-босқич: Кейс ва унинг ахборот таъминоти билан таништириш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка тартибдаги аудио-визуал иш; ✓ кейс билан танишиш(матнли, аудио ёки медиа шаклда); ✓ ахборотни умумлаштириш; ✓ ахборот таҳлили; ✓ муаммоларни аниқлаш
2-босқич: Кейсни аниқлаштириш ва ўқув топшириғни белгилаш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муаммоларни долзарблик иерархиясини аниқлаш; ✓ асосий муаммоли вазиятни белгилаш
3-босқич: Кейсдаги асосий муаммони таҳлил этиш орқали ўқув топшириғининг ечимини излаш, ҳал этиш йўллариини ишлаб чиқиш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил ечим йўллариини ишлаб чиқиш; ✓ ҳар бир ечимнинг имкониятлари ва тўсиқларни таҳлил қилиш; ✓ муқобил ечимларни танлаш
4-босқич: Кейс ечимини ечимини шакллантириш ва асослаш, тақдимот.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил вариантларни амалда кўллаш имкониятларини асослаш; ✓ ижодий-лойиҳа тақдимотини тайёрлаш; ✓ якуний хулоса ва вазият ечимининг амалий аспектларини ёритиш

“Ассисмент” методи

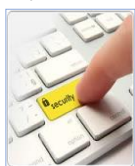
Методнинг мақсади: мазкур метод таълим олувчиларнинг билим даражасини баҳолаш, назорат қилиш, ўзлаштириш кўрсаткичи ва амалий кўникмаларини текширишга йўналтирилган. Мазкур техника орқали таълим

олувчиларнинг билиш фаолияти турли йўналишлар (тест, амалий кўникмалар, муаммоли вазиятлар машқи, қиёсий таҳлил, симптомларни аниқлаш) бўйича ташҳис қилинади ва баҳоланади.

Методни амалга ошириш тартиби:

“Ассисмент”лардан маъруза машғулотида талабаларнинг ёки қатнашчиларнинг мавжуд билим даражасини ўрганишда, янги маълумотларни баён қилишда, семинар, амалий машғулотларда эса мавзу ёки маълумотларни ўзлаштириш даражасини баҳолаш, шунингдек, ўз-ўзини баҳолаш мақсадида индивидуал шаклда фойдаланиш тавсия этилади. Шунингдек, ўқитувчининг ижодий ёндашуви ҳамда ўқув мақсадларидан келиб чиқиб, ассесментга қўшимча топшириқларни киритиш мумкин.

Ҳар бир катакдаги тўғри жавоб 5 балл ёки 1-5 балгача баҳоланиши мумкин.

Тест

Янгилик — бу:

- A) Хабар
- B) Маълумот
- C) Далил
- D) Об-ҳаво маълумоти

Қиёсий таҳлил

Экология ва ландшафт, қурилиш, саноат экологияни қиёсий таҳлил қилинг.

Тушунча таҳлили

Шафарсозлик ва экологик архитектурани изоҳланг...

Амалий кўникма

Иккиламчи ресурслардан фойдаланишнинг экологик асосларини аниқланг

Венн Диаграммаси методи

Методнинг мақсади: Бу метод график тасвир орқали ўқитишни ташкил этиш шакли бўлиб, у иккита ўзаро кесишган айлана тасвири орқали ифодаланади. Мазкур метод турли тушунчалар, асослар, тасавурларнинг анализ ва синтезини икки аспект орқали кўриб чиқиш, уларнинг умумий ва фарқловчи жиҳатларини аниқлаш, таққослаш имконини беради.

Методни амалга ошириш тартиби:

- иштирокчилар икки кишидан иборат жуфтликларга бирлаштириладилар ва уларга кўриб чиқилаётган тушунча ёки асоснинг ўзига хос, фарқли жиҳатларини (ёки акси) доиралар ичига ёзиб чиқиш таклиф этилади;

- навбатдаги босқичда иштирокчилар тўрт кишидан иборат кичик гуруҳларга бирлаштирилади ва ҳар бир жуфтлик ўз таҳлили билан гуруҳ аъзоларини таништирадилар;

- жуфтликларнинг таҳлили эшитилгач, улар биргалашиб, кўриб чиқилаётган муаммо ёхуд тушунчаларнинг умумий жиҳатларини (ёки фарқли) излаб топадилар, умумлаштирадилар ва доирачаларнинг кесишган қисмига ёзадилар.

I. НАЗАРИЙ МАНБУЛ МАТЕРИАЛЛАРИ.

1-МАВЗУ: АҲОЛИ ГЕОГРАФИЯСИ ВА ДЕМОГРАФИЯ ФАНЛАРИНИНГ МАЗМУНИ ВА АСОСИЙ БЎЛИМЛАРИ. АҲОЛИ ГЕОГРАФИЯСИ ВА ДЕМОГРАФИЯ ФАНИНИНГ ХОРИЖДА ВА ЎЗБЕКИСТОНДА РИВОЖЛАНИШИ (4 СОАТ)

РЕЖА:

1.1. Аҳоли географияси ва демография асослари фанининг мазмуни ва асосий бўлимлари

1.2. Аҳоли географияси ва демография асослари фанининг Хорижда ва Ўзбекистонда ривожланиши

Таянч иборалар: Аҳоли географияси, демография, демографик билимлар, аҳолининг ҳудудий тақсимланиши ва миграцияси.

1. Аҳоли географияси ва демография асослари фанининг мазмуни ва асосий бўлимлари

Аҳоли деганда маълум ҳудудда яшовчи кишилар гуруҳи тушунилади. Мазкур гуруҳлар заминда жамият шаклланади. Ер қуррасида инсоният пайдо бўлганидан то ҳозирга қадар бир қанча даврлар ўтди. Ана шу даврларда инсон, жамият ўз мавжудлигини сақлаш ва ривожланиш учун мунтазам ҳаракат қилиб келди. Ушбу жараёнда аҳоли табиий ресурслардан фойдаланиб, моддий эҳтиёжи учун зарур воситаларни яратди, хўжалик тизимини барпо этди, ривожлантирди. Ана шунга монанд ер қуррасида аҳоли ва аҳоли масканларининг сони ҳам кўпайиб борди. Демак жамиятни ривожланишида уч асосий омил – аҳоли, табиий ресурслар ва хўжалик ўзаро боғлиқ ҳолда алоҳида аҳамият касб этади ва география фанининг асосий объекти ҳисобланади.

Аҳоли географияси ва демография асослари география фанлари таснифидаги социал қисмга кирувчи ўз объекти ва предметига эга бўлган

алоҳида фандир. Аҳоли географиясининг ўрганиш объекти аҳоли ва аҳоли сони, динамикаси, таркиби ва такрор барпо бўлишидаги географик фарқлар; аҳолининг ҳудудий тақсимланиши ва жойлашуви; маданияти, турмуш тарзидаги ҳудудий жihatлари; аҳоли миграциясининг таркиби ва йўналишлари; меҳнат ресурслари ва улардан фойдаланишнинг географик фарқлари; аҳоли пунктлаши ва уларнинг ҳудудий тизимини ўрганиш ташкил этади². Демак аҳоли географияси тадқиқотлари унинг ўрганиш объектига монанд, икки қисмга бўлинади. Уларнинг биринчиси дунё ва унинг континентлари давлатлар ва уларнинг маъмурий ҳудудий бирликлари бўйича аҳолини ўрганиш; иккинчиси эса аҳоли пунктлаши ва уларнинг жойлашуви тизимининг ҳудудий фарқларини таҳлил этиш. Аҳоли географияси аҳоли ва аҳоли пунктлашини ўрганар экан қуйидаги йўналишлар асосида тадқиқотлар олиб боради:

Аҳоли географияси ва демография асосларининг энг муҳим вазифаларидан бири уни ўрганишда, шу соҳада мутахассислар тайёрлашда жаҳон миқёсидаги дастурларга амал қилиш, илмий, тарихий, мантиқий ёндашишдир. Шунингдек, Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий ва демографик тараққиёти учун зарур бўлган қишлоқ ва шаҳарларда халқ хўжалиги тармоқларини тўғри, илмий жойлаштириш; аҳолига моддий ва маиший хизмат кўрсатишни такомиллаштириш; республика демографик вазиятидан келиб чиққан ҳолда, меҳнат ресурсларидан мумкин қадар тўғри ва оқилона фойдаланиш; янги авлод учун керакли ишлаб чиқариш муассасаларини тўғри жойлаштириш (бунда Республиканинг ҳар бир ҳудуди географик ва демографик хусусиятларини назарда тутмоқ лозим); ҳам аҳоли географиясининг муҳим вазифаларига киради. Шуни алоҳида, таъкидлаш жоизки, XXI аср бошида республиканинг мустақил иқтисодий тараққиёти даврида аҳоли миграциясида, меҳнат ресурслари таркиби, шаклланиши ва жойлашувида, оила таркибида, кескин ўзгаришлар содир бўлди. Ушбу жараёнларни уларнинг сабаблари, муаммолари кутилаётган оқибатларини

² Е. Л. Шувалов. География населения. Ленинград 1977, с. 8 – 9; В. А. Капылов. География населения М., 1999, с. 7; Демографический энциклопедический словарь. М., 1985, с. 87.

худудлар бўйича мукамал ўрганиш, аҳоли рўйхати ўтказиш аҳоли географиясининг ҳам асосий вазифаларидан ҳисобланади.

Аҳоли географияси ва демография асослари аҳоли ва аҳоли пунктларини ўрганар экан қуйидаги йўналишлар асосида тадқиқотлар олиб боради:

1. Аҳоли сони динамикаси, ижтимоий, иқтисодий, оилавий ва худудуий таркиби, такрор барпо бўлишидаги фарқлар ва уларнинг сабабларини ўрганиш.

2. Аҳоли худудий таркибидаги меҳнат ресурслари ва бу ресурслардан фойдаланишдаги географик фарқларни ўрганиш. Аҳоли бу йўналишда ишлаб чиқарувчи куч сифатида қаралади ва географиянинг хўжалик билан ва бошқа иқтисодий фанлар билан ўзаро алоқасига таянади.

3. Аҳолининг худудий тақсимланиши ва миграциясини ўрганиш. Аҳоли зичлиги ва ундаги фарқларни таҳлил қилиш, мигратсиясини айниқса, аҳолининг қўчиб келиб жойлашишини, мамлакатлар микёсида аҳоли жойланишидаги ўзгаришлар, мигратсия туфайли алоҳида худудлардаги аҳоли таркиби ва сонидagi ўзгаришларни ўрганиш шулар сирасига киради.

4. Аҳоли пунктлапи ва уларнинг худудий тизимини ўрганиш. Бу йўналиш шаҳар ва қишлоқ аҳоли пунктлапи, уларнинг ривожланиш ва жойланиш хусусиятларини ўрганишга бағишланади. Аҳоли пунктлапи жойланишини географик ўрганишда аҳоли географияси ва хўжалик географияси ўртасидаги алоқа жуда мустаҳкам бўлиши керак.

5. Аҳолининг маданияти ва турмуш шароитидаги географик фарқлар ва бу фарқлар сабабларини ўрганиш. Мазкур бўлимда аҳоли географияси биринчидан сотсиология ва этнография, иккинчидан аҳолига хизмат кўрсатиш географияси, айниқса тиббиёт билан яқин ҳамкорлик қилади. Халқлар географиясини балким, уларнинг маданият ва турмуш шароитининг миллий хусусиятлари билан биргаликда берилса, мақсадга мувофиқдир.

6. Аҳоли географиясининг тарихини ўрганиш. Ушбу бўлимда тарихий географиянинг қисми ҳисобланган ўтган тарихий даврларни олиб ўрганади.

1.2. Аҳоли географияси ва демография асослари фанининг

Хорижда ва Ўзбекистонда ривожланиши

Бирор бир худудда, маълум даврдаги аҳоли таркиби, ўтган даврдаги аҳоли такрор барпо бўлишининг натижаси, кейинги даврдаги аҳоли такрор барпо бўлишининг замини ҳисобланади. Демак, аҳоли такрор барпо бўлиши жамият тараққиёти давомидаги доимий, мураккаб жараёндр.

Тараққиёт жараёнида аҳолининг шахсий истеъмоли билан бирга аҳолининг ўзига ҳам такрор барпо этилади, яъни кишилар авлодлари тарбияланади, вояга етказилади. Шунинг учун ҳам аҳолини географик жиҳатдан ўрганаётганда учта нарсага эътибор берилиши лозим:

Ҳар қандай иқтисодий географик муаммоларни ҳар қилишда аҳолига хос бўлган ушбу хусусиятларни ўрганиш зарур. Иқтисодий географиянинг бир тармоғи ҳисобланган аҳоли географияси унинг бошқа саноат географияси, транспорт географияси, қишлоқ хўжалиги географияси тармоқлари орасида алоҳида ўрин эгаллайди. Қолаверса, иқтисодий география ўз ичига аҳоли географиясини киритар экан энди у хўжалик географиясидан “жамият географиясига” ёки “социал-иқтисодий географияга” айланди. Аҳоли географиясининг муҳим тушунчаларига бири бу аҳолининг худудий таркиби, аҳолининг ва аҳолининг функционал гуруҳларга бўлинишидир. Аҳоли ҳаммамизга маълум бўлган қуйидаги учта функционал гуруҳга ажратилади:

Булардан ташқари аҳолининг миграцияси билан боғлиқ бўлган бир қанча қонуниятлар ҳам бор. Юқорида келтирилган аҳоли географиясининг тадқиқот йўналишлари аҳоли географияси предметини аниқ шакллантиришга асос бўлди. Аҳоли географиясининг предмети қатор географ олимлар томонидан белгиланган. С. А. Ковалев, Н. Ковалскаялар аҳоли географияси – аҳолининг таркиби, динамикаси ва жойлашувидаги регионал тафовутларни вужудга келтирган омилларни, аҳоли ва аҳоли пунктлапининг худудий

тизимларини ҳамда уларнинг ривожланиш қонуниятларини ўрганеди. Шунингдек, аҳоли географияси аҳолининг дунё бўйлаб ва унинг алоҳида минтақалари, айрим давлатлари ҳамда раёнлар бўйича алмашувини ҳам ўрганеди¹, деб қарайдилар.

Ҳозирги даврга келиб қатор географлар аҳолининг иқтисодий-ижтимоий географиянинг шохчаси, тармоғи деб ҳисобламоқдалар. Унинг предмети қилиб аҳоли таркиби ва такрор барпо бўлишидаги географик фарқлар аҳолининг ҳудудий тарқалиши ва жойлашуви, аҳоли маданияти турли тизимдаги географик фарқлар, меҳнат ресурсларини ҳудудий гуруҳлари ва улардан фойдаланишдаги географик фарқлар; аҳоли масканлари ва уларнинг ҳудудий тизими² кабилар кўрсатилган.

Ҳудудий ижтимоий-иқтисодий тизимда аҳоли, аҳоли пунктлапи, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари, социал блок таркибига киритилган ҳолда иқтисодий блок элементлари билан биргаликда умумий тизимни ташкил этади. Демак, аҳоли географиясини ижтимоий-иқтисодий географиянинг муҳим бир тармоғи сифатида қараш ўринлидир. Ҳар қандай ҳудудий-ижтимоий-иқтисодий тизимда аҳоли муҳим рол ўйнайди. Сабаби бирон бир ҳудуддаги ишлаб чиқариш инсонсиз ривожланмайди ёки яратилган маҳсулот унинг истеъмолсиз ўз якунини топмайди.

Ўзбекистон ҳудудида ҳам аҳоли ва аҳоли пунктлапи ҳақида маълумотлар қадимий қўлёзмаларда манбаларда мавжуддир.

Қайд этилган тадқиқотларда Республикада шаҳарлар географияси ва шаклланиши омиллари, урбанизация жараёни, қишлоқ жойларида аҳоли пунктлапини шаклланиш хусусиятлари, жойлашуви, меҳнат ресурслари географияси билан боғлиқ муаммолар ўрганилган.

Бугунги кунда Ўзбекистонда аҳоли географияси тадқиқот йўналишлари бўйича туманлар, вилоятлар доирасида мукамал тадқиқотлар олиб борилмоқда. Олий ўқув юртларида география ва бошқа аҳолишунослик

¹ С. А. Ковалев, Я. Ковалская ...

² Е. Л. Шувалов. География населения. М., 1977, с. 8 – 9

фанлари тизимига кирувчи йўналишларда мутахассислар тайёрлашда аҳоли географияси ва демография, бўлимларига оид курслар ўтказилмоқда.

Демография ҳам алоҳида фан сифатида ўз шаклланиш ва ривожланиш тарихига эгадир. Мазкур фаннинг тарихи аҳоли ҳақидаги маълумотлар яъни демографик билимларнинг пайдо бўлиши билан боғлиқдир.

Демографик билимлар – аҳоли сони, ёш-жинсий ва ижтимоий таркиби, туғилиши, ўлим ҳоллари, никоҳ ва ажралиш жараёнлари, мионрасия, ҳамда оиланинг демографик ҳолатига оид маълумотлардан ташкил топади. Бундай маълумотлар жамиятнинг, айниқса давлатнинг ташкил топиши билан боғлиқ бўлиб, жуда қадимий тарихга эгадир. Илмий манбаларда қайд этилишича, аҳоли айниқса эркаклар хўжаликлар, оилалар сонига оид демографик маълумотлар эрамиздан олдинги даврлардан бошлаб мавжуд экан. Буларга эрамиздан олдинги ИИИ – ВИ асрлардан бошлаб Осиё ва Африка давлатлари, МСР, Месопотамия, Ҳиндистон, Ҳитой , Япония ҳамда қадимги Рим ва Гресьяда ўтказилган аҳоли рўйхатлари орқали тўпланган маълумотлар мисол бўла олади.

Ўз саломатликларини сақлаш мақсадида мазкур маълумотларни жуда кўп фуқаролар ўқирдилар. Англиялик савдогар олим Ж.Граунт Лондон туғилиш ва ўлим ҳақидаги 80 йиллик маълумотларни ўрганиб чиқди ва 1662 йили ўзининг 90 бетдан иборат «Ўлим ҳақидаги бюллетенлар асосида олиб борилган ва мундарижада илова этилган табиий ва сиёсий кузатишлар натижалари. Кўрсатилган шаҳарнинг бошқаруви, дини, савдоси, ҳавоси, ўсиши ва бошқа ўзгаришлар ҳусусияда Лондон фуқароси Джон Гарунтнинг асари» китобини ёзди. Китоб жуда узун номланган бўлиб, ўз олдига кенг қамровли ижтимоий ҳодисаларни мақсад қилиб қўйган эди. Китобда муаллиф Лондонда улум ҳолати ва ўлимнинг ёш гуруҳлари бўйича атрофлича урганган. Туғилишнинг шаҳар ва қишлоқлар фарқлари, аҳоли миграцияси таҳлил этилган. Шунингдек, Ж.Граунт биринчи бўлиб, ўлимнинг математик жадвалини ишлаб чиққан.

Ж.Граунт бу кичик ҳажмли китобчаси бир эмас уч фаннинг ривожланишига замин яратди. Бу фанлар демография, статистика ва социология фанлари эди. Ж.Граунт олиб борган тадқиқотларнинг давомчиси сифатида фанда «Сийсий-арифметика» йўналиши пайдо бўлди, Мазкур фан жамаиатдаги ҳодиса ва жараёнларни миқдорий қонуниятларани ўрганарди.

XVIII – XIX асрларда жамият ҳаётидаги демографик, жараёнларни ўрганишга қизиқиш кучайди. Таниқли иқтисодчилар, тарихчилар, сиёсат жунослар, астрономлар шифокорлар, математиклар томонидан демографик жараёнларни ўрганишга доир қатор тадқиқотлар олиб борилди. Ниҳоят XIX асрда А.Гийяр янги вужудга келган фанга ном берди. Унинг 1855 йилда Парижда “Инсон статистикаси элементлари, ёки қиёсий демография”, деб номланган китоби чоп этилди. Бу асарда демографиянинг мустақил фан сифатида мақсади ёритилган. А. Гийяр асарида демографияга кўп жараёнларни ўз ичига олувчи инсонларнинг табиий ва ижтимоий тарихи ва уларнинг умумий ҳаракати жисмоний, фуқаролик ва ахлоқий ҳолатини математик тарзда ўрганувчи фан деб таъриф берилган. 1851 – 1922 йилларда яшаб ижод этишган олим Жан Бертилон (А. Гийярнинг набираси) томонидан ҳам демографиянинг фан сифатидаги ўрганувчи предметига баҳо берилади. Олим 1881 йилда ёзилган “Франция аҳолиси ҳаракатининг статистикаси” номли асарида “Демография жамоя ҳаётини ўрганиш билан шуғулланди. Унинг мақсади жамиятнинг ривожланиши, қайта тикланиши ва ниҳоят инқирозга учраб, баҳрам топишларнинг сабабларини ўрганиш.

У ҳалқнинг, ҳам жисмоний, ҳам ахлоқий тузулишни кўриб чиқади: одамлар қандай ва нима учун никоҳ қурадилар, қай миқдорда кўпаядилар ва тадбиқ этади. Ва ниҳоят у инсонлар неча ёшда қандай вазиятда қайси сабабларга кўра, ўлишларининг сабабларини ёритади” деб ёзади.

Назорат саволлари

1. Аҳоли географияси ва демография асослари фани сифатида нимани ўрганеди?
2. Аҳоли географияси ва демография асослари фанининг асосий бўлимлари нималарни ўз ичига олади?
3. Аҳоли географиясининг ўрганиш объекти нима?
3. Аҳоли географияси ва демография асослари фанининг Хорижда ва Ўзбекистонда ривожланишини идрок харитада изоҳланг
4. Аҳоли такрор барпо бўлишининг нечта тури мавжуд?

Адабиётлар:

1. Абдалова З.Т., Тожиева З.Н. Иқтисодий география. Ўқув кўлланма / Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, ТМИ. – Т.: «ИҚТИСОДМОЛИЯ», 2013. -212 бет.
2. Абдурахманов Қ.Х., ва бошқалар. Демография. Дарслик. - Т.: «Фан ва технология», 2014. - 368 б.

**2-МАВЗУ: ДЕМОГРАФИЯ ВА ГЕОДЕМОГРАФИЯ.
АҲОЛИШУНОСЛИКНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ, ДЕМОГРАФИК
СИЁСАТ ВА ДЕМОГРАФИК КОНЦЕПЦИЯЛАР, ДЕМОГРАФИК
ҚОНУНИЯТЛАР, ДЕМОГРАФИК ЖАРАЁНЛАРНИНГ ИЖТИМОЙ-
ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТГА ТАЪСИРИ ВА ОҚИБАТЛАРИ. (2 СОАТ)**

РЕЖА:

- 2.1. Аҳоли такрор барпо бўлиши, демографик ўтиш назарияси.
- 2.2. Демографик сиёсат ва демографик концепциялар
- 2.3. Демографик жараёнларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётга таъсири

Таянч иборалар: Демография, демографик сиёсат, демографик концепциялар, демографик жараён

2.1. Аҳоли такрор барпо бўлиши, демографик ўтиш назарияси.

Аҳолининг такрор барпо бўлиши жамият давомийлигини таъминловчи асосий жараён бўлиб, инсон авлодининг мунтазам янгиланиб туришидир. Инсон дунёга келиб яшайди, балоғат ёшига етиб, фарзанд кўради, насл қолдиради. Бу узвий жараён туфайли жамиятда авлодлар алмашади, аҳоли такрор ва такрор барпо бўлаверади. Аҳолининг такрор барпо бўлиши жамиятнинг мавжудлигини, аҳоли сонини ўсиб боришини таъминловчи жараёндир. Лекин, у бевосита ижтимоий-иқтисодий муҳит билан боғлиқ ҳолда содир бўлади.

Аҳолининг такрор барпо бўлишида унинг табиий ҳаракати, яъни туғилиш ва ўлим асосий омил ҳисобланади. Туғилишнинг юқори бўлиши аҳоли такрор барпо бўлиши жараёнини кучайтиради ва аҳоли сонини кўпайиб боришига олиб келади. Авлодларнинг алмашинуви, уларнинг узок яшаши эса ўлим жараёнига боғлиқдир. Ўз навбатида инсон ҳаётида ўлимнинг содир бўлиши қатор эндоген ва экзоген омиллар, ҳамда жамиятдаги социал муҳит билан боғлиқдир. Инсон ҳамиша узок умр кўришга интилади. Ҳар бир жамиятда инсоннинг узок умр кўриши, авлодлар саломатлиги учун ижтимоий-иқтисодий имкониятлар яратилади. Натижада

инсонларнинг узок умр кўришига: ўлим ҳолларини эса социал чора тадбирлар билан бошқаришга эришилади.

Авлодларни узок-умр кўриши, ташқи муҳит билан узок мулоқотда бўлиши унинг демографик майлига ҳам таъсир кўрсатади. Аҳоли тез суръат билан камайиб боришига ҳам омил бўлади. Натижада авлодлар ўртасида туғилишни, яъни насл қолдиришни бошқариш ҳоллари кенг тарқала бошлайди. Демак, аҳолининг такрор барпо бўлиши унинг табиий ҳаракатига боғлиқ. Аҳоли табиий ҳаракати эса ўз навбатидаги социал муҳит таъсирида ўзгариб боради.

Ҳозирда ер шари аҳолиси туғилиш умумий коэффиценти ҳар минг кишига 20 промиллега, аҳоли ўлими 8 промиллега, табиий кўпайиш 12 промиллега (2012 й) тенг бўлмоқда. XVIII аср охирига қадар ер юзининг барча минтақаларида туғилиш кўрсаткичи юқори бўлган, XX асрга келиб, аксарият, ривожланган давлатларда индустрлаштириш, урбанизация жараёнларининг жадаллашуви, аёлларнинг ишлаб чиқаришда фаоллигининг авж олиши, фан-таълим соҳасидаги ривожланишлар, маданиятнинг тараққий этиши, никоҳ қуриш ёшининг кўтарилиши натижасида, туғилиш бир мунча пасайди. XIX аср охирида Европа давлатларида туғилиш юқори, ўлим паст бўлиб, аҳоли такрор барпо бўлиши интенсив ҳолатда бўлган бўлса, XX асрда худди шу аҳвол Лотин Америкаси давлатларида кузатилган. Европада бу вақтда туғилишнинг пасайиши аҳамиятли тус олган ва ҳозиргача бу жараён давом этмоқда.

Туғилиш даражасидаги ўзгаришларни энг аниқ ифодаловчи демографик кўрсаткичлардан бири туғилишнинг йиғинди коэффиценти бўлиб, у маълум авлодга тегишли ҳар бир аёлнинг фарзанд кўриш даврида (ўртача 15-49 ёш) туққан болаларнинг ўртача сонини билдиради. Агар мазкур коэффицент қайси бир ҳудудда 4,15дан юқори бўлса, шу ҳудудда аҳоли сони тез суръат билан кўпайиб боради, аҳоли таркибида болалар (0-14 ёш) салмоғи юқори бўлиб, қариялар (65 ёш ва ундан катталар) салмоғи паст бўлади. Агар туғилишнинг йиғинди коэффиценти 2,15дан кичик бўлса аҳоли жуда секин

ўсиб боради, аҳоли таркибида болаларга нисбатан қариялар салмоғи юқори бўлиб, аҳолининг демографик “қариш” жараёни рўй беради. Бу кўрсаткич 2,15дан 4,15 гача бўлса туғилиш даражаси нормал ҳисобланиб, аҳоли ўртача меъёрда кўпайиб боради.

7-жадвал

**Аҳолининг такрор барпо бўлиши кўрсаткичлари
(ҳар1000 аҳолига нисбатан, 2012 йил)**

Минтақалар	Туғилиш	ўлим	Табиий кўпайиш	Механик кўпайиш
<i>Бутун дунё</i>	20	8	1,2	-
Африка	36	11	2,5	-1
Америка	16	7	10	0
Осиё	18	7	1,1	0
Австралия ва Океания	18	7	1,1	4
Европа	11	11	0,0	2
Россия	13	14	-0,1	2
<i>Ўзбекистон</i>	23	5	1,8	-2

Манба: [Population Reference Bureau. 2012. World Population Data Sheet.](#)

1970 – 2005 йиллар давомида туғилишнинг энг тез камайиши Шимолий Америкага тўғри келади (шу давр ичида 1,6 марта камайган). Унинг асосий сабаблардан бири шаҳар аҳолисининг ўсишидир. Масалан, АҚШ ва Канадада шаҳар аҳолисининг 1950 – 1999 йилларда 64 % дан 75 – 79 % гача ўсган. Баъзи жойларда давлат томонидан олиб борилаётган туғилишни чеклашга қаратилган демографик сиёсат ҳам туғилишнинг камайишига олиб келади. Буни Хорижий Осиёнинг энг аҳолиси кўп давлатлари – Хитой ва Ҳиндистон мисолида ҳам кўриш мумкин. Хитойда оиладаги болалар сонини чеклаш давлат дастурига киритилган. 1970 йиллардан бошлаб аҳоли ўртасида туғилишни камайтириш учун қатор тадбирлар қўллана бошлади. Натижада, Хитойда туғилиш кескин камайди.

БМТ маълумотларига қараганда, 1970 – 1974 йил ҳар бир аёл ўзининг фарзанд кўриш даврида ўртача 4,8 фарзанд кўрган бўлса, 1986 – 1990 йилларда 2,1 ва 1,4 тадан фарзанд кўришган. Хитой давлати конституциясида

эр-хотин фарзанд кўриши режалаштириши зарурлиги қайд этилган. Фарзандлар туғилишини режалаштириш бўйича махсус комитет ташкил этилган, оилада фарзандлар туғилиши учун ҳукуматдан расмий рухсат олиниши зарур. Кеч никоҳга кириш белгиланган, институтда ўқиш давомида турмуш қуришга рухсат берилмайди. Оилани режалаштириш шиори “Бир оилага-битта бола” сиёсати ҳозирда ўз натижасини бермоқда. Аммо, бир вақтлардаги демографик портлаш ҳисобига туғилганларнинг бугунги кунда ўрта ва нафақа ёшига етиб келаётганлиги, Хитой демографик сиёсатида яна бир катта муаммони келтириб чиқармоқда. Оқибатда, аҳоли ўртасида қариялар ва нафақўрлар сони кескин ортиши, туғилаётган оиладаги битта бола олтита одамни боқиши кутилмоқда.

Ҳиндистонда ҳам туғилиш давлат томонидан назорат қилинади. Оилада болалар сонини чеклаш миллий давлат дастури 1951 йили қабул қилинган. Бу масала юзасидан бир қанча ташкилотлар махсус тадқиқот олиб борадилар. Улар жумласига оилани режалаштириш ассоциацияси, Ҳиндистон Қизил ярим ой жамияти каби ташкилотлари киради. Оилани режалаштириш миллий давлат дастури Ҳиндистонда “Биз иккитамиз-бизга иккита” шиори остида иш олиб боради. Бу дастурга биноан никоҳга кириш ёши кўтарилган. Натижада, туғилиш ва аҳолининг табиий кўпайиш даражалари бирмунча пасайди. Масалан, 1970 – йиллардан буён ҳар бир аёл ўз умри давомида кўрган фарзандлари сони 5,4 дан 1,7 гача камайди. Аммо шунга қарамасдан, дунёда туғилаётган ҳар 5 та чақалоқнинг 1 таси Ҳиндистонга тўғри келади. Ҳиндистонда туғилишнинг камайишига аҳоли саводлилик даражасининг ошиши ҳам таъсир этмоқда. Масалан, 1971 йили Ҳиндистон аҳолисининг 29,4 % саводли бўлган бўлса, ҳозирги даврда 40 % дан юқори аҳоли саводлидир.

Аҳолининг такрор барпо бўлиши нафақат, туғилишга балки ўлим жараёнига ҳам боғлиқ. Ўлим авлодлар алмашинувидаги асосий жараён ҳисобланилди. Аҳоли ўлими турли сабаблар натижасида рўй беради.

Аҳолининг табиий ўсиши ҳамда камайишида муҳим демографик жараён бўлиб иштирок этади.

Африка давлатларида дунё бўйича умумий ўлим кўрсаткичи ўта баланд. Ҳар 1000 кишига тўғри келадиган аҳоли ўлими 15-20 %, баъзи жойларда 25 % га ҳам етади (Нигерда- 24 %). Ўлим даражаси баланд бўлган иккинчи минтақа Европа ҳисобланади. Ижтимоий-иқтисодий ривожланиши, тараққиётига кўра бир-биридан кескин фарқ қилувчи бу иккала географик ҳудуд ўлим ҳодисаси кўплиги билан бир-бирига ўхшайди. Европанинг деярли барча қисмларида ўлим туғилишга нисбатан юқори. Ўлимнинг умумий кўрсаткичи ва мамлакат иқтисодий ривожланиши ўртасидаги боғлиқлик ҳар доим ҳам ўзини оқламайди. Жумладан, Европа иқтисодий жиҳатдан бақувват бўлишига қарамасдан, аҳоли ўртасида ўлим кўплиги билан ажралиб туради. Буни ижтимоий-иқтисодий шарт-шароит билан эмас, балки аҳоли ёш таркибидаги вазият билан баҳолаш мақсадга мувофиқ. Европа аҳолисининг умумий ўлим кўрсаткичида болалар ва ўрта ёшдагилар ўртасида ўлим кам учрайди, кекса ёшдагиларда, эркакларда, аксинча, жуда баланд. Бундан ташқари, Европа аҳолиси таркибида экзоген омиллар туфайли содир бўладиган ўлим ҳодисаси кўп учрайди. Туғилиш даражасининг пастлиги, ўлимнинг туғилишдан кўплиги аҳолининг табиий камайишини келтириб чиқарди. Бугунги Европа демографик вазиятида айнан шундай ҳолат, туфайли қисқарган аҳоли такрор барпо бўлиши содир бўлмоқда, яъни аҳоли табиий равишда камаймоқда.

Статистик маълумотлар таҳлилидан, аҳолининг ўртача умр кўриш кўрсаткичи дунёда эркакларда 68 ёш, аёлларда 72 ёшга тенглиги, яъни энг баланд аҳоли ўртача умр кўриши ривожланган давлатларга тўғри келади (эркаклар- 80, аёллар- 86 ёш). Ўртача умр кўриш ёши 80 ва ундан баланд бўлгани, аксарият, аёлларда кузатилмоқда. Аёллар ўртасида 80 ва ундан катта умр кўриш ёшига эга бўлган давлатларга Япония (86 йил), Гонконг (86), Финляндия (85), Швеция (84), Норвегия (83), Греция (82), Италия (84), Франция (85), Канада (83 йил) киради. Айнан мана шу санаб ўтилган

давлатларда дунё микёсида энг кичик гўдаклар ўлими кузатилади. Кейинги 10 – 15 йил ичида дунёнинг деярли ҳамма қисмида туғилишнинг камайиб бориши, ўртача умр кўриш ёшининг ортишига сабаб бўлди.

Узоқ умр кўриш ёшига эришиш ҳар бир мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишига боғлиқ бўлиши билан бирга соғлиқни-сақлаш, аҳоли соғлом ҳаёт тарзини ташкил этишдаги эришган ютуқлари билан белгиланади. Жумладан, Япония (аҳолиси ўртача умр кўриш ёши 83 йил, аёлларда 86 йил); Швеция ва Швейцарияда (ўртача кўрсаткич 80-82 ёш); Нидерландия, Норвегия, Франция, Австралия (82 ёш); США, Канада, Австрия, Буюк Британия, Германия, Исроил, Финляндия (80—82 ёш); Ўртача умр кўриш ёши ўртача бўлган давлатлар (60—79 ёш) — Хитой, Руминия, Россия, Польша, Ҳиндистон, Мексика, Бразилия, кўпгина МДХ давлатлари; Ўртача умр кўриш ёши паст бўлган давлатлар (55 ёшдан паст) Африки, жанубий, жанубий –шарқий Осиё давлатлари киради:

БМТ томонидан 1992 йили Рио-де-Жанейрода ўтказилган халқаро конференцияда демографик муаммони ҳал этиш ҳар бир давлатнинг барқарор ривожланиш дастурининг асосий қисми бўлиши кераклиги таъкидланган. Ҳар бир давлат ички имкониятидан келиб чиқиб, ўсиб бораётган аҳолисини боқиши, ҳаёти учун зарур шарт-шароит яратишда ўзининг демографик сиёсатини, мақсади ва вазифаларини белгилаб олиши зарур. Аҳоли кўпайишида нафақа, унинг табиий ҳаракати, балки механик ҳаракати, яъни миграцияси ҳам муҳим роль ўйнайди.

2.2. Демографик сиёсат ва демографик концепциялар

Инсониятнинг пайдо бўлиши ва жамиятнинг ривожланиши давомида аҳоли такрор барпо бўлишини бошқариш тизимида катта ўзгаришлар кузатилган.

Демографик сиёсат деганда, ҳозирги давр ҳамда узоқ муддатли истиқбол учун аҳолининг такрор барпо бўлиши ва дина-микаси соҳасида

муайян бирсифат ва миқдорга эришишни назарда тутувчи бирлашган воситалар ва фикрлар бирлигининг давлат миқёсида қабул қилинган тизими тушунилади.

Демографик сиёсатни ўтказиш қуйидаги шарт-шароитларга риоя қилишни талаб этади:

- сиёсатнинг мақсадини тавсифловчи вазифа ва вақтини белгиловчи концепсиянинг мавжудлиги;
- қабул қилинган концепсия доирасида сиёсатнинг барча тадбирларини молиялаштиришга сарфланиши зарур бўлган ресурслар;
- ўтказилаётган сиёсатнинг асосий стратегик фикрларини қоиловчи ўзаро мутаносиб фикрлар.

Айтиш жоизки, демографик сиёсатни ўтказиш учун иқтисодий, маъмурий-ҳуқуқий ва ижтимоий-психологик услубдан фойда-ланилади.

Иқтисодий услуб асосан туғилиш даражаси аҳоии кўпайишини таъминлай олмаган ҳолларда қўлланилади. Бу услубда давлат томонидан ҳомиладор аёлларга фарзанд кўргандан кейин ва фарзанди 2-3 ёшга тўлнунга қадар махсус нафақалар ажратилади ҳамда турли имтиёзлар берилади.

Маъмурий-ҳуқуқий услубда аҳолининг такрор барпо бўлишига қонун ҳужжатлари орқали таъсир кўрсатилади. Масалан, бу услуб* абортларни қонун йўх билан таъқиқлаш, никоҳга кириш ёшини кўтариш, аҳолининг миграцион ҳаракатини чеклаш ёки ривожлантириш, эр-хотин ажрашганда она ва бола ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, ҳомиладор аёлни ишга қабул қилишда ёки бўшатишда

уларнинг ҳуқуқларини ҳимоваси ва бошқа тадбирлар орқали амалга оширилади.

Демографик сиёсат ўтказишнинг **ижтимоий-психологик услуби** аҳолини «демографик тарбиялаш» деб ҳам аталади. Аҳолини демографик тарбиялаш орқали ёш авлоднинг оилага, оилада кутилаётган фарзандлар сонига бўлган муносабатини давлат ижиимоий-иқтисодий тараққиётига, аҳоии саломатлигига мос равишда шакллантирилади. Бунда оила асосий

тарбия ўчоғи ҳисобланади. Шунинг учун ҳам ота-оналарнинг «демографик саводхонлиги»га катта эътибор берилади. Демографик тарбиянинг яна бир муҳим ўчоғи омма-вий ахборот воситалари орқали аҳолининг демографик майлига таъсир ўтказиш ҳисобланади.

2.3. Демографик жараёнларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётга таъсири ва оқибатлари

Демографик сиёсатнинг исталган стратегияси доирасида давлат ўзининг ижтимоийжараёнларини бошқариш ҳуқуқини амалга оширади. Шу Ман бир вақтда, давлат томонидан олиб борилаётган демографик сиёсатнинг мақсад ва вазифалари оқимида бораётган аҳоли қисмининг харажатларини қоплаш ҳам давлат зиммасида бўлади. Бундай сиёсат турли ижтимоий-демографик гуруҳлар, ҳудудий ва этник жамоаларнинг ҳаётий қизиқишлари ва қадриятларига мос равишда максимал дифференциаллашган бўлиши лозим. Шундагина демографик дастурнинг у ёки бу жиҳатига қизиқувчиланинг сони камайиб, дастурларни амалга ошириш харажатларининг самарадорлиги ошиши мумкин.

Шу билан бир қаторда, сиёсатчилар туғилиш даражасининг камайиши билан боғлиқ бўлган демографик ривожланишнинг салбий тендентсияларига қарамай, демографик сиёсатни олиб боришда тўғри чизиқли қарорларни қабул қилиш, яъни конкрет тор доирадаги демографик мақсадларни илгари суришни хоҳлайди. Бунда ижтимоий ривожланишнинг глобал дастурларида демографик ёки анъанавий интегратсия сиёсатига аҳамият берилади. Демографик дастурларга нисбатан бундай эҳтиёткорона муносабаталарни шакллантирувчи асосий сабаблар қуйидагилардан иборат:

- онг ва хулқнинг индивидуаллашуви давлатнинг бу йўналишдаги ҳар қандай ҳаракатларини оммалаштирмайди;
- демографик инвестициялар тез ва муҳим ижобий натижаларга эришиш имконини бермаслиги сабабли давлат арбобларининг сиёсий имиджини оширмайди;

- демографик дастурлар харажатлами талаб этади. Масалан, бир рнарта эришилган туғилиш ва ўлим даражасини бир маромда ушлаб туриш учун кетадиган харажатлар вақт ўтиши билан расмий равишда оширилиб бориши лозим. Бунинг ҳисобига демографик дастурлар, умуман жамиятга фойда келтирмайдигандек бўлиб кўринади. Бундан ташқари, аҳоли таклиф қилинган ва амалга оширилаётган чора-тадбирларга тезда мослашиб, кейинчалик уларга эътибор қилмай кўяди.

Шундай қилиб, демографик сиёсат аҳоли сиёсатининг узвий қисми ҳисобланиб, у орқали кутилган, исталган аҳолининг такрор барпо бўлиш турига эришиш мумкин.

Аҳоли такрор барпо бўлишининг 2 тури кузатилаётган қатор давлатларда аҳолининг ҳаддан ошиб кўпайиб бориши, яъни “демографик портлаш” жараёнини олдини олиш муаммоси мавжуддир. Ушбу муаммони бартараф этишда туғилишни назорат этиш услубидан фойдаланилади. Давлат сиёсати оилани демографик нуқтаи назаридан режалаштиришга қаратилади. Бундай сиёсат Хитой, Хиндистон ва қатор ривожланаётган давлатларда олиб борилмоқда.

Англиялик иқтисодчи Сэмюэл Ленг “агар ҳамма етарли, қулай, яхши шароитда яшаганда эди, ҳозир дунё одамсиз қолган бўлур эди” дейди. Бундан аҳолининг моддий аҳволи, маънавий турмуш даражаси юксалиб борар экан, ўз навбатида инсон психологик нуқтаи-назардан кўп фарзанд кўришни истамайди, деган фикр туғилади.

Б.Ц. Урланис “Моддий жиҳатдан яхши таъминланган оилаларнинг фарзандлари кам сонлидир” деб иқтисодий омилнинг демографик омилга кўрсатаётган таъсирини ифодалаб беради. Шунингдек, у моддий омил билан маънавий омилнинг авлодлар алмашинувиға ҳамиша бир хил йўналишда таъсир этмаслигини ҳам айтиб ўтади. Аҳоли такрор барпо бўлиши, ушбу омиллар таъсирида бир-биридан фарқ қилувчи типлари вужудга келади.

Биринчи тип-бу гуруҳга кирувчи давлатларда яшовчи аҳоли ўртасида туғилиш ва ўлимнинг юқори даражаси ва бунга мос равишда, аҳолининг кам

миқдорда кўпайиши хос бўлиб, ҳозирда ушбу типга кирадиган давлатлар ер шарида жуда кам миқдорда учрайди.

Иккинчи тип - давлатларига туғилиш миқдори юқори, ўлим кўрсаткичи тиббиётдаги эришилган ютуқлар эвазига кескин камайиб боради. Аҳоли ёш таркиби прогрессив, кекса ва қариялар салмоғи кам сонли, болалар, ёшлар кўпчиликини ташкил этган ҳолда, аҳоли такрор барпо бўлиши ижобий баҳоланади, “демографик портлаш” кузатилади. Аҳоли такрор барпо бўлишининг кенгайган ушбу типига Африканинг барча давлатлари, Хорижий Осиё, Жанубий Американинг қатор давлатлари, Австралия ва Океания, Ўрта Осиё давлатларини киритиш мумкин.

Учинчи тип-бу типдаги давлатларда аҳоли ўлимининг кам миқдори ушланиб турган ҳолда, туғилиш даражаси қисқариб боради. Аҳоли сони ҳаддан ташқари кўпайиб ёки камайиб кетмайди. Аҳолининг маълум бир миқдорда ўсиши кузатилади. Ушбу типдаги давлатлар аҳоли такрор барпо бўлишининг оддий типига кирувчи давлатлар, деб аталади.

Тўртинчи тип- давлатлари аҳолиси ўз-ўзини қайта тикламайди. Ўлиб кетаётганлар мутлоқ миқдори ҳаётга янги келаётганлар миқдоридан ортиқ бўлади. Мазкур гуруҳ давлатларида “депопуляция” рўй беради, қисқарган аҳоли такрор барпо бўлишига олиб келади. Буларга Европа, Болтиқбўйи давлатлари, Шимолий Америкадаги маълум бир давлатларни, Япония, Грузия, Арманистон, Россияни киритиш мумкин.

Назорат саволлари:

1. Аҳоли такрор барпо бўлиши кўрсаткичлари нималардан иборат?
2. Демографик сиёсат нима?
3. Демографик концепциялар мазмун ва унинг моҳиятини тушунтириб беринг
4. Демографик жараёнларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётга таъсири қандай ?

Адабиётлар:

1. Абдалова З.Т., Тожиева З.Н. Иқтисодий география. Ўқув қўлланма / Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, ТМИ. – Т.: «ИҚТИСОДМОЛИЯ», 2013. -212 бет.

2. Абдурахманов Қ.Х., ва бошқалар. Демография. Дарслик. - Т.: «Фан ва технология», 2014. - 368 б.

3-Мавзу: Ишлаб чиқаришнинг демографик жиҳатлари. Демография асослари, сиёсий демография, ҳарбий демография, амалий демография,

РЕЖА:

3.1 Ишлаб чиқаришнинг демографик жиҳатлари

3.2 Ҳарбий демография, амалий демография

3.3. Демографик прогноз, иқтисодий демография

Таянч иборалар: Ҳарбий демография, амалий демография, Демографик прогноз, иқтисодий демография, демографик статистика

3.1 Ишлаб чиқаришнинг демографик жиҳатлари

Бугунги кунда мамлакатлар иқтисодиётининг ривожланишида инсон омили, унинг интеллектуал салоҳияти энг биринчи омил сифатида қаралмоқда. Сўнгги пайтларда бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда илмий адабиётларда демография деб номланадиган амалий демографик тадқиқотлар йўналиши жадал ривожланмоқда. Бу унчалик яхши бўлмаган сўзлар остида, қоида тариқасида, улар бизнес ва маркетингда демографик усуллар, тадқиқот натижалари ва аҳоли статистикасидан фойдаланишни тушунадилар. Демография аҳолини товарлар ва хизматларнинг потентсиал истеъмолчилари сифатида ўрганеди ва демографик ўзгаришлар истеъмол бозорига таъсир қилувчи омиллардан биридир. Демографиянинг асоси аҳолининг ижтимоий-демографик хусусиятларининг истеъмолчилар талаблари ва даромад даражаси орқали

истеъмолчиларнинг хулқ-атвори билан ўзаро боғлиқлигини ҳисобга олишди. В. Х. Эченике китобида "АҚШ: демография ва бизнес" (М., 2009) АҚШда демографиянинг шаклланишини тасвирлайди. 1970 йилда Америка Қўшма Штатлар рўйхатга олиш бюроси аҳолини рўйхатга олиш маълумотларини компютерлаштиришга қарор қилди, бу маълумотлар ҳаммага, айниқса хусусий бизнесга тақдим этилиши учун. Демографик маълумотга муҳтож бўлган ишбилармонларга маълумот бериш ғояси Қўшма Штатлар аҳолини рўйхатга олиш бюросида ишлайдиган М.Тёрнерга тегишли бўлиб, компаниялардан аҳолининг таркиби ва жойлашуви тўғрисида батафсил маълумот беришларини сўраб, компаниялардан кўплаб сўровларни аниқлади. Аҳолини рўйхатга олиш бюроси ва штатлар ҳукуматлари ўртасидаги келишувга биноан, ахборот марказлари истеъмолчиларга мавжуд маълумотларга кенг киришни таъминлай бошладилар. Федерал ҳукумат марказларга барча демографик маълумотларни тақдим этди. 1983 йилда демографик маълумот олиш учун маълумот марказларига мурожаат қилган муассасалар таркиби қуйидагича:

- федерал ва маҳаллий ҳукуматлар - 2%;
- илмий муассасалар - 1%;
- оммавий ахборот воситалари - 6%;
- кутубхоналар - 2%;
- жамоат ташкилотлари - 17%;
- ишбилармонлар - 44%.

Демографик маълумотларга бўлган талаб янги хизмат турини - демографик маълумотларни таҳлил қилиш ва қайта ишлашнинг хусусий марказларини вужудга келтирди. Хусусий фирмалар аҳолини рўйхатга олиш бюросидан демографик маълумотларни сотиб олишни, уни қайта ишлашни ва тадбиркорларга қулай шаклда сотишни бошладилар. Аҳолини рўйхатга олиш бюросида давлат томонидан белгиланмаган шаклларда ҳужжатлар баъзан тадбиркорлар учун зарур бўлган шаклларни тайёрлаш ва беришни таъминламаганлиги бундай фаолиятнинг ҳуқуқий асоси бўлди. Керакли

демографик маълумотларни олиш учун хизмат кўрсатувчи компания ташкил қилиш учун сиз дастлаб давлат рўйхатга олиш хизматидан катта миқдордаги маблағни сотиб олишингиз керак. Шундай қилиб, 1970 йилда йиллик аҳолини рўйхатга олиш маълумотлари 2 минг компютер магнит ленталарини ташкил этди. Ушбу маълумотлардан фойдаланиш ҳуқуқини олиш учун компания барча маълумотлар нархининг 50 фоизини тўлаши керак эди, яъни. ўша пайтда камида 70 минг доллар. 1980-йилларда. Компютер маълумотларининг 12 мартадан кўпроқ ошиши туфайли компаниянинг демографик маълумот олиш учун қўшган хиссаси 10 минг долларга тушди. Ҳозирги вақтда АҚШ аҳолини рўйхатга олиш бюросининг истеъмолчиларга хизмат кўрсатиш бўлими, нашр қилишдан ташқари, магнитланган рулонларда ва касетларда, стандарт флоппи дискларида маълумотларни 12 доллардан сотмоқда. 600 мегабайтлик лазер дисклари бир донадан 125 дан 250 долларгача туради. 1980-йилларнинг ўрталарида Бешта энг йирик демографик фирмалар (САСИ, Слеритес, Донеллй маркетинг маълумот тизимлари, Миллий режалаштириш маълумотлари корпоратсияси, Урбан дизайн тизими) АҚШда иш олиб борган ва ҳар йили ўз хизматлари учун 45 миллион долларгача пул олган. демография журнали. Таклиф этилаётган хизматларнинг асосийларидан бири бу мамлакат бўйлаб истеъмол тармоқларини мақбул тақсимлаш учун маълумотларни тақдим этишдир. Бу дўконлар ёки касалхоналар, таъмирлаш устахоналари ёки сартарошхоналар, ресторан ёки кафелар, банклар ёки валюта айирбошлаш шохобчалари тармоғи бўлиши мумкин. Истеъмол нуқталарини минтақа ёки мамлакатга жойлаштириш орқали тадбиркорлар потентсиал истеъмолчилар ҳақида иложи борича кўпроқ маълумотга эга бўлишни хоҳлашади. Тадбиркорлар томонидан энг кўп талаб қилинадиган демографик кўрсаткичлар орасида қуйидагилар ажралиб туради:

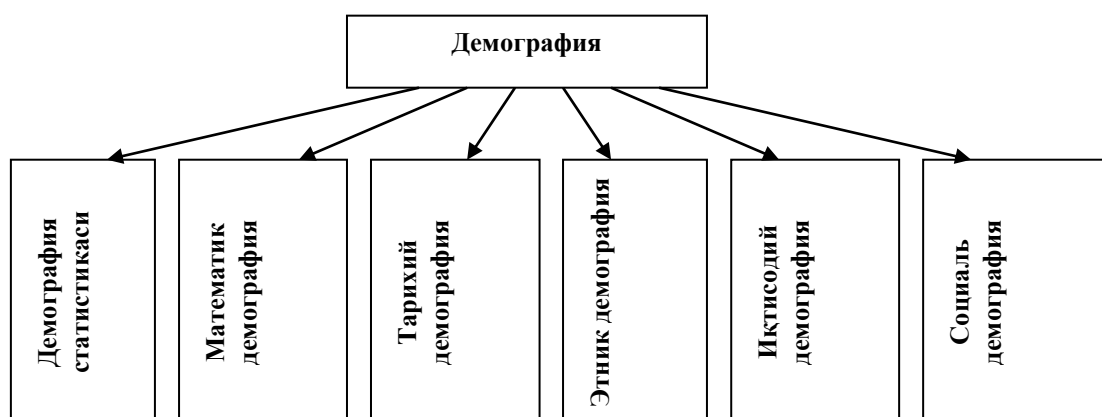
- уй хўжалиқларининг сони ва тури;
- аҳоли, унинг ёши, жинси, этник, маълумоти ва касбий таркиби;
- ажралиш ҳолати;

- туғилиш ва ўлим даражаси;
- аҳолининг даромадлари бўйича тақсимланиши;
- миграция ҳаракатчанлиги.

3.2 Ҳарбий демография, амалий демография

Буюк географик кашфиётлар натижасида янги қитъаларнинг очилиши, кашф этилган материклар табиий бойликларини ўзлаштиришга ривожланган мамлакатларнинг интилиши, жаҳон урушлари аҳоли ҳаракатида муҳим ўзгаришларни келтириб чиқарди. Айниқса, ўтган XX асрда жаҳон урушлари оқибатида дунё аҳолисининг ҳудудий тақсимоотида сезиларли ўзгаришлар юз берди. Жумладан, туғилиш, ўлим, аҳолининг бир жойдан иккинчи жойга кўчиши мамлакат иқтисодиётида муҳим ўрин тутди. Шу боис, аҳоли унинг табиий ҳаракати билан боғлиқ жараёнларни тадқиқ этиш фалсафа, иқтисод, социология каби фанлар намоёндалари билан бир қаторда, биринчи навбатда, географ олимлар диққатини ҳам ўзига жалб этди. Бугунги кунда мамлакатлар иқтисодиётининг ривожланишида инсон омили, унинг интеллектуал салоҳияти энг биринчи омил сифатида қаралмоқда.

Ўз навбатида, демография қуйидаги фан тармоқларига бўлинади:

Демографик статистика – демографиянинг тарихий тармоғи бўлиб, аҳоли такрор барпо бўлишининг тарихий қонуниятларини ўрганadi.

Статистик демографиянинг вазифалари аҳолининг такрор барпо бўлишига оид материалларни тўплаш ва дастлабки қайта ишлаш, демографик жараёнларни статистик таҳлил этиш ва кузатиш методларини ишлаб чиқишдан иборат.

Математик демография – демографик жараёнларни моделлаштириш ва башоратлаш ҳамда улар ўртасидаги алоқадорликни ўрганишнинг математик усуллари ишлаб чиқиш ва татбиқ этиш билан шуғулланади. Демографик моделларга туғилиш, ўлим, никоҳ жадвалларининг аниқлиги, стационар ва барқарор аҳоли модели кабилар киради.

Тарихий демография – мамлакатлар ва халқлар тарихидаги демографик жараёнлар ҳолати ва динамикасини ўрганади.

Этник демография – аҳоли такрор барпо бўлишининг этник хусусиятларини тадқиқ этади. Халқлар турмуш тарзининг этник хусусиятлари, урф-одатлари, анъаналари, оилавий муносабатлар таркиби кабилар аҳолининг туғилиш даражаси, ўртача умр кўриши ва саломатлиги ҳолатига сезиларли таъсир кўрсатади.

Иқтисодий демография – аҳоли такрор барпо бўлишининг иқтисодий омилларини тадқиқ этади. Иқтисодий омиллар деганда, жамият ҳаётининг барча иқтисодий шарт-шароитлари ҳамда уларнинг туғилиш, ўлим, никоҳланиш даражасига, аҳолининг ўсиш даражасига таъсири тушунилади.

Социаль демография – демографик жараёнларга аҳолининг субъектив ҳаракати, ижтимоий, ижтимоий-психологик таъсирини ўрганади.

«Аҳоли географияси ва демография асослари» номли курснинг предмети аҳолининг табиий ўсиши ва унинг тақсимланиши билан боғлиқ географик жараёнлардир.

Ҳарбий демография- демографияда ҳарбий омил, бизнес ва ҳарбийлар миқдорлари билан иқтисод орасида боғлиқликни ўрганадиган энг муҳим аҳамиятга эга бўлган илмий фан. Бу демографиянинг энг қизиқарли қисмларидан бири бўлиб, унинг тадқиқот йўналиши аҳолининг кўпайиши ва бошқа кўп нарсалар билан боғлиқ салоҳиятли ҳарбий захирани ҳисоблашни

ва аҳолининг ҳарбий миграциясини, ҳарбий йўқотишларни, хизмат пайтида йўқотишларни, ҳарбий ҳаракатларнинг таъсирини ўрганишни ўз ичига олади. Ҳарбий демография кўплаб бошқа фанлар, жумладан тиббиёт, ҳарбий статистика ва кўплаб ҳарбий фанлар билан ҳамкорлик қилади. Масалан, ҳарбий демография масалалари жамоатчиликни ҳозирги хизмат пайтида аскарларнинг ўлими тўғрисида ташвишлантираётган масалалар билан боғлиқ ҳолда жуда долзарб бўлиб қолмоқда. Агар кимдир вафот этган бўлса, демак ... совуқдан ёки кўчага чиқиб, силжиб, йиқилиб тушган ... тобут! Аммо энди, бир оз бошқача сабабларга кўра ўлим тобора кўпайиб бораётганда, ўтган йиллар статистикасини қайта кўриб чиқиш мантиқан тўғри келади. Масалан, мукамал соғлом йигит армияга кетган, кейин бир неча кун ичида гриппдан тўсатдан вафот этган ва бу ерда ҳеч ким айбдор бўлмаган ҳолатлар қанча бўлган. Агар биз ушбу саволларни кўтарадиган бўлсак, унда ҳарбий аппаратни қайта қуриш ҳақида ўйлаш мантиқан тўғри келади.

Шунингдек, энг муҳим масалалардан бири бу ҳарбий хизматнинг қийинлиги туфайли жойдан жойга кўчиб ўтишга, шаҳарларни ва ҳатто мамлакатларни ўзгартиришга мажбур бўлган ҳарбийларнинг кўчиши. Аммо улар кўпинча оилалари билан кўчиб кетишади, болалар турли шаҳарларда туғилади. Буларнинг барчаси ҳисобга олинishi ва ёзилиши керак. Бундан ташқари, ҳарбий миграция жараёнлари, шунингдек, маданиятлар, миллатлар ва генлар алмашинуви (баъзан уруш даврида зўравонлик). Уруш жараёнида меҳнатга лаёқатли эркеклар сони кескин қисқарди (ўлим туфайли ҳам, ногиронлик туфайли ҳам), навбати билан келажакда - туғилиш камаяди. Албатта, бу ҳарбий демографияни ўрганишнинг барча йўналишларини; ҳарбий йўқотишларимиз, урушлар туфайли кўчишлар; урушларнинг бизни кўпайишига таъсирини ўрганиш ва унинг соғлиғи; демографик урушларнинг оқибатларини қамраб олади. Ҳарбий ишлар бўлимларидан бири бу ҳарбий мобилизация ва ҳарбий хизматдан бўшатишни ўрганишдир, унинг миқёсида ижтимоий ҳаракатчанлик, миграция ва кўпайиш биз тўғридан-тўғри боғлиқдир. 1914-18 йилларда тахминан 70 миллион, 1939-45 йилларда 110

миллиондан ортиқ меҳнатга лаёқатли эркак қуролли Кучларда сафарбарликдан ташқари, замонавий шароитда урушлар, миллионлаб эркаклар ва аёллар орқада, турли хил маҳсулотларни ишлаб чиқаришга жалб қилинган. Шундай қилиб, Буюк Британияда 1944 йилда армияда ва ишлаб чиқаришда иш билан банд бўлган 22 миллион меҳнатга яроқли кишининг 47 фоизи Қуролли Кучларда хизмат қилаётган фуқаролар эди. Жаҳон урушлари пайтида сафарбар этилганларнинг улуши нисбатан юқори бўлиб, меҳнат ресурслари таркибини кескин ўзгартиради. Шундай қилиб, 1-жаҳон урушида, урушаётган давлатларнинг аксарияти учун ўртача 12-15% сафарбар қилинган. Уруш йилларида сафарбар қилинганларнинг мутлақ сони: Россияда - 15 миллион, Германияда - 13 миллион, Австрия-Венгрияда - 9 миллион, Франтсияда - 8 миллион, Буюк Британияда мустамлакалари - тахминан. 8 миллион, Италия - тахминан. 6 миллион, АҚШ - тахминан. 4 миллион Германия, Австрия-Венгрия ва Франтсиядаги 18-45 ёшдаги эркаклар, тахминан. 35%, Буюк Британияда - тахминан. 26% (Г.А Баткис маълумотларига кўра). Урушларда ҳаётни йўқотиш бундай аҳоли сонини камайтириш каби оқибатларга олиб келади ҳамда унинг ёш-жинсий тузилишидаги ўзгариш, нотекис ўсиш каби демографик ҳолатга олиб келади. Урушларнинг бизга тўғридан-тўғри таъсири билан бир қаторда, унинг соғлиғи, туғилиш, никоҳ, ўлим, касаллик, шунингдек унинг жисмоний ўзгариши ривожланиш бизни билвосита йўқотишларимизни ҳам текширади.

Амалий демография- аҳоли ва демографик жараёнлар ҳақидаги маълумотларни шаҳарлар ва қишлоқларни, қурилишни, ишлаб чиқариш корхоналарини жойлаштиришда, умуман инсон ҳаёти учун зарур бўлган воситаларни режалаштиришда ишлатилиши.

Амалий томондан демографик тадқиқотлар доирасига бутун мамлакат ёки унинг алоҳида ҳудудларидаги аҳолиси ёки маълум аҳоли гуруҳларининг демографик вазиятини таърифлаш, демографик жараён ва омилларини таҳлил этиш киради. Туғилиш ва ўлимнинг турли авлодлар, турли ижтимоий гуруҳлар ва ҳар хил ҳудудлардаги хусусиятларини тадқиқ этишга асосланиб,

демография буларнинг келгусида кутилаётган ўзгаришларининг демографик башоратларни ишлаб чиқиб, баҳо беради. Демографиянинг илмий ва амалий аҳамияти шундаки, аҳолишунослик бутун ишлаб чиқаришнинг ижтимоий жараёнининг асосий объекти ва субъекти саналади. Шу боис демографик тадқиқотлар жамият тўғрисидаги илмий билимлар тизимининг катта қисмини ташкил қилади, инсоният демографик тараққиётининг диалектик – материалистик нуқтаи – назардан талқин этилиши, бу илмий дунёқарашнинг ажралмас бир бўлагидир. Демографияга, бошқа ижтимоий фанлар каби, тадқиқот объекти ва натижаларига синфий ёндашув хосдир. Аҳолининг амалдаги ва тахминий сони, таркиби ҳақидаги маълумотлар режалаштириш, хусусан меҳнат ресурслари ва ишлаб чиқариш воситаларини жойлаштириш, уй – жой қурилиши, соғлиқни сақлаш қабилар учун дастлабки материал сифатида хизмат қилади.

3.3. Демографик прогноз, иқтисодий демография

Халқ хўжалигини бошқариш ва режалаштиришнинг илмий даражасини кўтаришда аҳолининг келажақдаги сонини аниқлаш жуда муҳим ҳисобланади. Шу боисдан аҳоли статистикасининг асосий вазифаларидан бири ҳам аҳолининг кейинги йиллардаги сонини аниқлаб беришдир. Маълумки, аҳолининг кўпайиш истиқболини белгилашда хилма-хил усуллардан фойдаланилади. Аммо, бу усуллар орқали бажарилган ҳисоб-китоблар барчаси келгусида шаклланадиган демографик таркибни аниқлаш, ҳудуд миқёсида табиий кўпайиш ва миграция сонини илмий тахмин қилиш, шаҳар билан қишлоқ аҳолиси нисбатини олдиндан билиш, меҳнат ресурслари, унинг ҳудудий жойлашиши ҳамда демографик таркибини олдиндан таҳлил қилиш каби масалалар ечимини топиш мумкин. Бунда ҳар бир ҳудуднинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда келгуси 20-30 йил орасини башорат қила олишдан иборатдир.

Башоратлар аҳолининг умумий сони бўйича жинсий, ёш ва бошқа таркиби, табиий ҳамда механик ҳаракатлари (туғилиш, ўлим, табиий ўсиш;

келган ва кетган аҳоли) ва ҳоказоларда амалга оширилади. Улар қисқа муддатли (1-5 йил), ўрта муддатли (5-25 йил) ва узоқ муддатли (25 йилдан ортиқ) бўлади.

Аҳолини прогнозлаш қуйидаги усуллардан фойдаланган ҳолда амалга оширилади:

1. математик функциялардан фойдаланиш;
2. аҳоли такрор барпо бўлишининг демографик модели бўйича;
3. тадрижий ўзгаришга статистик таъриф;
4. ёш силжитиш усули.

Аҳоли прогнози учун демографик сиёсатнинг ҳозирги вазиятини ва келажакдаги ҳолатини тахминий бўлсада ҳисобга олиш муҳим аҳамиятга эга. Аҳоли сонини башоратлаш бўйича турли мамлакатларда уринишлар XVII аср бошларида бошланган. Даставвал англиялик олимлар Д.Граунт ва В.Петтилар Англия аҳолисини башорат қилиш бўйича тадқиқотлар олиб борган. Россияда бу соҳада XVIII аср охирларида рус математик олими Л.Эйлер ва машҳур демограф Н.Герман (бу олим биринчи марта Россия аҳолиси сонини башорат қилган)лар шуғулланишган. Собиқ совет статистикасида 1920 йил академик С.Г.Струмилин биринчи марта 20 йил олдинга башорат қилган. Олдинги даврларда амалга оширилган башоратларда энг муҳими ҳозирги ҳолатни ўтган давр билан таққослашга асосланган бўлса, охирги йилларда башоратлаш ўта нозик усулларда амалга оширишни зарур қилиб қўймоқда. Келажакни кўриш учун аҳолига нафақат унинг умумий сонига балки барча алоҳида-алоҳида таркибининг элементларига таъсир этувчи омилларни тўлиқ ва ҳар томонлама ўрганишни талаб этади. Аҳолининг келгусидаги сонини аниқлашда кўпроқ аҳолининг умумий сони тўғрисида ёки унинг ҳар бир ёш гуруҳи сони бўйича сўз юритилади.

Айтайлик, аҳолининг умумий сонини башоратлаш зарур. Бунда аҳолининг маълум бир вақтдаги сони олинади ва туғилиш, ўлим ҳамда табиий ўсиш коэффициентлари ҳақидаги маълумотлар келтирилади. Бу коэффициентларни келгуси йилларнинг маълум бир вақтларигача ўзгармас бўлади деб тахмин қилайлик яъни бир хил режимдаги такрор барпо бўлиш асосида аҳолининг умумий сонини маълум бир (t) йилга қуйидагича ҳисоблаб аниқланилади.

$$S_t = S_0 \left(1 + \frac{K}{C} \right)^t$$

Бу ерда K-бир йилдаги аҳоли кўпайишининг умумий коэффициенти.

C-ҳисоб-китобда 100 ёки 1000 га тенглаштириб олинган:

Масалан, 1990 йилда бир шаҳар аҳолисининг сони 520 минг кишини, туғилиш, ўлим ва механик кўпайиш коэффициентлари 20, 12 ва 2% ташкил қилган бўлса, аҳолининг сони 5 йилдан сўнг қанчага тенг бўлади?

$$S_t = 520 \left(1 + \frac{20 - 12 + 2}{1000} \right)^5 = 520(1.01)^5 = 546.5 \text{ минг киши.}$$

Бу ҳисоб-китобда туғилиш, ўлим ва механик ўсиш коэффициентлари ўзгармас деб олинди, аммо ҳар доим ҳам шундай бўлмасдан улар турли омиллар таъсирида ўзгариб туради. Шу боисдан бу усулдан фақат қисқа муддатли башоратларда фойдаланилади, узоқ муддатлиларда ҳақиқатдан анча йироқ бўлганлиги боис қўллаш эҳтимоллиги камдир. Профессор Э.А.Акрамов ва Н.М.Соатовлар ҳам аҳолининг перспектив сонини ҳисоблашда юқоридагидек глобал ва ёшнинг силжитиш усулини келтиришади (1979 й, 191 бет).

$$A_2 = A_1 \left(1 + \frac{K}{1 - \frac{1}{2}K} \right)$$

$$A_2 = 120 \left(1 + \frac{0.0170}{1 - \frac{1}{2}0.0170} \right)$$

Аҳолининг келажакдаги сони статистик тавсифдан яъни ўртача, абсолют ўсиш ва аҳолининг ўртача ўсиш ва кўпайиш суръатлари кабилардан фойдаланган ҳолда башоратланади. Буларни келгусида ўзгармас деб, тахмин қиламизда, аҳолининг келажакдаги сони қуйидаги формула ёрдамида топамиз:

$$S_t = S_0 + t\bar{\Delta t};$$

$$S_t = S_0 \cdot \bar{T}_p^t;$$

$$S_t = S_0 (1 + \bar{T}_{np})^t;$$

бу ерда $\bar{\Delta t}$ - ўртача абсолют ўсиш;

\bar{T}_p - ўртача ўсиш суръати;

\bar{T}_{np} - ўртача кўпайиш суръати;

S_0 - дастлабки йил бошидаги аҳоли сони.

Масалан, Ўзбекистон аҳолиси 1989 йили 19.9 млн. 1999 йилда 24.4 млн. кишини ташкил этган, умумий мутлоқ ўсиш 10 йилда 4.5 млнга тенг бўлган. Шундан,

$$\bar{\Delta} = \frac{4.5}{10} = 0.45;$$

$$\overline{T_p} = \sqrt[10]{\frac{24.4}{19.9}} = \sqrt[10]{1226} =$$

$$\overline{T_{np}} =$$

тенг бўлган ҳолда 10 йилдан кейин 2019 йилда республика аҳолисининг сони ўртача мутлоқ кўпайиш бўйича $S_{2009} = 24,4 + 10 \cdot 0,45 = 28,9$ млн.

ўртача ўсиш суръати бўйича $S_{2009} = 24.4()^{10} = \lg S_{2009} = \lg 24.4 + 10\lg .$

$$\lg S_{2009} =$$

худди шунақа маълумот оламиз. Бундан ташқари аҳолининг келажакдаги сонини маълум вақтдаги динамик қаторларни аналитик тенглаштириш усули орқали ҳам аниқлаш мумкин.

Ёшнинг силжиши усулида аҳолининг келажакдаги сонини ҳисоблаш қуйидаги формула ёрдамида амалга оширилади.

$$L_x \cdot P_x = L_{x+1}$$

Бу ерда L_x -х ёшгача яшаши мумкин бўлган аҳоли сони.

P_x - хҚ1 ёшгача яшаши мумкин бўлган эҳтимоллик,

$L_{xҚ1}$ -хҚ1 ёшгача яшаши мумкин бўлган аҳоли сони.

Бунда, ҳар бир ёшдаги аҳоли сони (L_x) ҳар бир ёш яшаши мумкин бўлган эҳтимоллик коэффиценти (P_x) ёрдамида бир ёшдан (L_x) иккинчи ёшга $L_{xҚ1}$ «силжитилади». Буни қуйидаги жадвалда бажарилган амаллардан кўриш мумкин:

20-жадвал

Аҳолининг г жорий йил охирдаги сони	Келгуси 1-йил бошида бўлиши мумкин бўлган аҳоли сони	Келгуси 2-йил бошида бўлиши мумкин бўлган аҳоли сони	Келгуси 3-йил бошида бўлиши мумкин бўлган аҳоли сони
L_{17}	$L_{18} \text{Қ} L_{17} \cdot L_1$	$L_{19} \text{Қ} L_{18} \cdot L_1$	$L_{20} \text{Қ} L_{19} \cdot P_1$
	7	8	9

L_{18}	$L_{19}K_{L_{18}} \cdot L_1$	$L_{20}K_{L_{19}} \cdot P_1$	$L_{21}K_{L_{20}} \cdot P_2$
	8	9	0
L_{19}	$L_{20}K_{L_{19}} \cdot L_1$	$L_{21}K_{L_{20}} \cdot P_2$	$L_{22}K_{L_{21}} \cdot P_2$
	9	0	1
$L_{17}K_{L_{18}}K_{L_{19}}$	$L_{18}K_{L_{19}}$	$L_{19}K_{L_{20}}K_{L_{21}}$	$L_{20}K_{L_{21}}K_{L_{22}}$
19	$K_{L_{20}}$	21	22

Бу усулни қўллаш тартибини қуйидаги шартли рақамларда кўриб чиқамиз (21-жадвал). Шу маъмуотларга асосланиб, уч авлоднинг истиқболидаги сонини бўлажак 1,2 ва 3 йиллар, яъни 1999, 2000 ва 2001 йиллар учун аниқланади. Ечиш учун жадвалнинг сўнгги устунларини тўлдирамиз.

Демак, 1998 йилдаги 17 ёшли 3786 кишидан:

- 1999 йилга келиб:

$$j_{18} = j_{17} \cdot P_{17}$$

$$j_{18} = 3786 \cdot 0.99641 = 3772 \text{ киши};$$

- 2000 йилга келиб:

$$j_{19} = j_{18} \cdot P_{18}$$

$$j_{19} = 3772 \cdot 0.99600 = 3757 \text{ киши};$$

- 2001 йилга келиб:

$$j_{20} = j_{19} \cdot P_{19}$$

$$j_{20} = 3757 \cdot 0.99562 = 3740 \text{ киши колар экан};$$

Шу тарика бошқа ёшдаги аҳоли сони ҳам тегишли йиллар учун ҳисобланган. Ҳисоблашда механик ўзгариш коэффициенти эътиборсиз қолдирилган.

Ёшни силжитиш усулида аҳолининг истиқболдаги сонини ҳисоблаш тартиби

	Мазкур	Ҳар бир	Йил бошидаги ёшлар
--	--------	---------	--------------------

ш	ёшдаги аҳолининг 1998 йил бошидаги сони	ёш яшаши мумкин бўлган эҳтимоллик коэффициенти	1999	2000	2001
			$j_{x+1} = j_x \cdot P_x$		
6	3786	0,99641	-	-	-
7	3764	0,99600	$3786 \cdot 0,99641 = 3772$		-
8	3742	0,99562	$3764 \cdot 0,99600 = 3749$		-
9		0,99526	$3742 \cdot 0,99562 = 3726$		$3749 \cdot 0,99562 = 3732$
0		0,99503	-	$3726 \cdot 0,99526 = 3708$	
1		0,99498	-	-	$3732 \cdot 0,99503 = 3708$

Бу усулдаги ҳисоб-китобларда механик ўзгариш коэффициенти эътиборсиз қолдирилган.

Махсус тадқиқотлар кўрсатишича, фарзандлар туғилишини бошқариш, назорат этиш буйича ҳаракатлар жуда қадимдан, турли халқларда маълум даражада тарқалган экан. Хомнланинг олдини олиш услублари, воситачарн ҳамда аборт килиш (хомилани сунъий йул билан нук килиш) буйича кўрсатмалар қадимги донишмандчар Гиппократ, Аристотель (мич.ав.П аср) ва тиббиёт олимлари Али-ибн Аббос (X аср), Абу Али ибн Сино XI аср) асарларида учрайди. Лекин бу кўрсатмалардан қадимда никоҳеиз фарзандлар туғилишини олдини олиш мақсадида кўпроқ фойдачанилган.

Оилада никоҳли фарзандлар туғилишини чеклашга эса ижтимоий зарурат бўлмаган. Кўп бола қуриш жамият томонидан қўллаб-қувватланган.

чунки унинг ҳам моддий, ҳам маънавий устунликчари кўп эди; ундан ҳам оила, ҳам жамият манфаатдор бўлган. Капиталисток ишлаб чиқариш усулининг кенг ёйилиши оиланинг кўп болага бўлган талабини анчагина чеклаб қуйди, натижада оша муҳотида фарзандчар туғилишини режалаштириш ҳам кенг таркала бошлади.

Ҳозирги даврда жамиятда оилани режалаштиришни асосан нкки йуналишда кўрсатиш мумкин.

Биринчи __йуналиш. Бунда ҳар бир оила ихтнёрый равишда фарзандлар туғилишини бошқаради. Яъни, оила асосинн ташкил этган никоҳ жуфтлари (эр-хотин) ўз хохишлари билан оилада ўзлари истаганча фарзанд куришга интиладилар ва бу фарзандларнинг туғилиш ораликчарини ҳам ўзлари белгилайдилар. Бундай ҳолда улар, ўз истакларидан ортиқча фарзанд курмас.чик учун хомиладорликни олдини олувчи турли воситалардан фойдачанадилар ёки хомилани аборт ёрдамида йук киладилар.

Оилани ихтиёрый усулда режалаштириш. асосан, иқтисодий тараққий этган давлатларда. аҳолининг, айниқса аёлларнинг маълумотлилиқ даражаси юқори бўлган, **аёллар** ижтимоий ишлаб чиқаришда банд бўлган ҳолларда. тиббиёт ривожланган, хомиладорликни олдини олувчи воситалар мавжуд ва улардан фойдаланиш кенг тарғибот этилган шароитларда тарқалгандир.

Иккинчл йуналиш - оилани давлат томонидан, сиёсий йўл билан режалаштириш. Бунда оилани режалаштириш давлат дастурша киритилади ва оилада болачар туғилиши давлат томонидан назорат этиб борилади. Шунинг учун ҳам баъзи давлатларда ва хачкаро мутасадди ташкилотларда оилани режалаштириш деганда туғилишни чеклашга қаратилган «туғилишни назорат этиш» давлат дастури тушунилади.

«Туғилишни назорат этиш» дастури XX аернинг иккинчи ярмидан бошлаб Африка, Осиё ва Латин Америкасидаги давлатлар томонидан кенг кулланилабошланди. Бунинг асосий сабаби, ушбу давлатларда XX аернинг ўрталарнда аҳолининг жуда тез суръат билан кўпайиб бориши бўлди. Масачан 1900-1950 йилларда ривожланаётган давлатлар аҳолиси йилига

ўртача I ғоиздан кўпайиб келган бўлса, 1950-1965 йилларда бу кўрсаткич 2-3 ғоизни ташкил этди. Африкадаги баъзи давлатларда эса аҳоли йилига ўртача 4 ғоиздан кўпая бошлади. Ушбу давлатларда аҳолининг бундай тез кўпайиши, табиийки, бутун ср шари аҳолией микдорининг ҳам кескин ошиб боришига олиб келди. Чунки «учинчи дунё» дсб аталмиш Осиё, Африка ва Латин Америкасидаги ривожланаётган давлатларда дунё аҳолисининг учдан нкки қисми яшайди.

Ривожланаётган давлатларда XX аернинг ўртачарида аҳоли сонининг ана шундай тез суръат билан щсиши, асосан, учта демографик омилга боғлиқ бўлган. Удардш биринчиси -туғилишнинг юқори даражада сакланиб қолиши. 1950-1960 йилларда дунёдаги иқтисодий ривожланган Европа, Шимолий Америка давлатлари ва Японияда ҳар 1000 аҳолига нисбатан туғилган болалар сони 16-22тани ташкил этган бўлса, ривожланаётган давлатларда 35-45, Африкадага баъзи давлатларда эса 50-60тани ташкил этди. Туғилишнинг юқори бўлиши, биринчи навбатда ушбу давлатларнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёт даражаси билан боғлиқдир.

Аҳоли сон жихатидан тез кўпаяётган давлатларда ибтидоий ва феодал жамиятлар муноеабатларининг сакланиб қолиши, ҳамда мустамлака тузумининг узоқ ҳукм суриши, уларнинг иқтисодий жихатдан колок афар регионлар сифатида сакланиб қолишига сабаб бўлди. Натижада, саноат ривожланмади. Аҳолининг асосий қисми ханузгача қишлоқларда истиқомат қилиб келмокда. Қишлоқ турмуш тарзи эса, туғилишнинг юқори бўлишига олиб келувчи асосий омиллардан ҳисобланади. Ундан ташқари, аёлларнинг ижтимоий тенгеизлиги, аҳолининг саводлилик даражасининг ниҳоятда пастлиги, қатор мусулмон давлатларида кўпболаликни қўллаб-қувватловчи анъаначарнинг мавжудлиги, **ҳомиладорликнинг** олдини олувчи воситаларнинг ва улар ҳақидаги тушуичачарнинг кенг тарқалмаганлиги каби омиллар ҳам «учинчи дунё»да аҳоли туғилишининг юқори бўлишига сабаб бўлди.

Бундай давлатлар аҳолисининг кўпайишнга олиб келувчи **иккинчи**

демографик омил - аҳоли ўлимицинг кескин камайишидир. Статистик маълумотлар кўрсатишича, ушбу тоифадаги давлатларда 1950 йили ҳар 1000 кишига нисбатан улганлар сони 15-22тани ташкил этган бўлса, 1965 йилда бу кўрсаткич 8-10 тани ташкил этди. Айниқса, болалар ўлими камайди. Масалан, 1950 йили ҳар 1000га туқшнан болалардан Венесуэлада-81, Гватемалада-107, Эквадорда-110, Мисрда-153та нобуд бўлган бўлса, 1965 йилда бу кўрсаткичлар, қайд этилган тартибда 48; 93; 93 ва 8 тани ташкил этди. Бошқача қилиб айтганда. бу давлатларда (кейинги саҳифаларда «ривожланаётган» тарзида берилади) 1950-1965 йилларда аҳоли ўлими 1,5-2 марта камайган. Аҳоли ўлимининг бундай қисқа даврда кескин камайиши, асосан, ривожланаётган давлатларга БМТ ва бошқа хайрия ташкилотлари томонидан аҳолига тиббий ёрдам берилиши натижасида, турли эпидемия ва юқумли касалликларнинг камайиб кетиши билан боғлиқдир. Ривожланаётган давлатларда аҳоли сонининг кўпайишига

- оила асоси, ядросини ташкил этган эр-хотиннинг қўша қариши, яъни умрларининг охирларига кадар бирга яшашлари;

- оилада фарзандларнинг мавжудлиги ва уларнинг «сифатли» -яъни жамият учун фонда келтираднган соғлом, комил инсон этиб тарбияланиши;

- олтада истиқомат этувчи барча оила аъзоларининг маънавий бойлиги ва илмий етуклиги;

- инсоният тараққиётига, жамиятга, авлод давомийлигига ижобий омил бўлувчи маънавият ва қадриятларни оипада сакланиши па унга амал этилиши;

- жамият ва давлат, келажак авлод томонидан эъзозланиши.

Ушбу кўрсаткичларнинг мужассам бўлиши оиланинг атрофлича тараққий этишини такозо этади. Оила тараққиёти асосан уч йуналишда белгиланади (демографик, иқтисодий ва ижтимоий).

- Оила сиёсатининг дастлабки мақсади оиланинг нормал демографик тараққиётини таъминлашдир.

- Оила сиёсатининг навбатдаги мақсади оиланинг ижтимоий тараққиётини таъминлашдир.

- Оила сиёсатининг яна бир муҳим вазифаси оиланинг иқтисодий тараққиётини таъминлашдир.

Назорат саволлари:

1. Демография қандай фан тармоқларига бўлинади?
2. Ҳарбий демография нима?
3. Амалий демография.... бу?
4. Иқтисодий демография нима?
5. Ёшни силжитиш усулида аҳолининг истиқболдаги сонини ҳисоблаш тартибига изоҳ беринг.
6. Оила тараққиёти неча йуналишда белгиланади?

Адабиётлар:

1. Абдалова З.Т., Тожиева З.Н. Иқтисодий география. Ўқув қўлланма / Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, ТМИ. – Т.: «ИҚТИСОДМОЛИЯ», 2013. -212 бет.

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ

1-Амалий машғулот:

Аҳоли географияси ва демография фанларининг мазмуни ва асосий бўлимлари. Аҳоли географияси ва демография фанининг хорижда ва Ўзбекистонда ривожланиши (2 соат).

Ишдан мақсад: Аҳоли географияси ва демография асослари фанларининг бошқа фанлар билан алоқасини, Аҳоли географияси фанининг ўрганиш предмети ва вазифалари, Аҳолини дунё миқёсида тадқиқ этишда географларнинг роли, Фанлар тизимида аҳоли географиясининг ўрнини баҳолаш, Аҳоли географияси бўлимларини солиштириш, Аҳоли географияси ва демография асосларининг асосий йўналишларини кўрсатиб беришдан иборат.

Масаланинг қўйилиши: Муаммонинг кўламлари, катта-кичиклиги ва Аҳоли географияси ва демография асосларининг қисмларга бўлиниши. Жорий регистрлар, карототекалар.

Ишни бажариш учун вазифа: Географик фанлар тизими ва вужудга келган янги йўналишларини аниқлаш ва Аҳоли географияси ва демография асосларининг фанлар тизимидаги ўрни ва қисмларини ўрганиш.

Топшириқлар:

1. Танлама ва махсус тадқиқотлар

.....
.....
.....

асосларидаги муҳим жараёнларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётга таъсири ва оқибатлари, кўламлари, катта-кичиклиги.

Ишни бажариш учун вазифа: Демография ва геодемография. Аҳолишуносликнинг назарий асослари ўрганиш. Ўзбекистон Республикаси демографик ривожланиш концепциясининг бўлимларини ишлаб чиқиш.

Назорат саволлари

1. Дунё мамлакатларида оилани режалаштириш ва уй ҳўжалиги.
2. Оилани режалаштиришда 10 та таклиф ва тавсиялар беринг.
3. Оилани режалаштириш халқаро федерациялар ва халқаро ташкилотлар фаолиятлари.
4. Фарзандли оилаларга бериладиган ёрдам чоралари қандай гуруҳларга ажратилади?
5. Ўзбекистонда оилаларни ижтимоий-иқтисодий қўллаб-қувватлаш мақсадида нафақаларнинг қандай турлари берилади?
6. Демографик сиёсатнинг моҳиятини тушунтириб беринг.
7. Демографик сиёсатни ўтказишнинг қандай услубларини биласиз?
8. Туғилиш соҳасида демографик сиёсатни ўтказишдан мақсад нима?
9. Фарзандли оилаларга бериладиган ёрдам чоралари қандай гуруҳларга ажратилади?
10. Ўзбекистонда оилаларни ижтимоий-иқтисодий қўллаб-қувватлаш мақсадида нафақаларнинг қандай турлари берилади?

3-АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ

Мавзу: Ишлаб чиқаришнинг демографик жиҳатлари. Демография асослари, сиёсий демография, ҳарбий демография, амалий демография, минтақавий демография, демографик прогноз, иқтисодий демография.

(4 соат). .

Ишдан мақсад: Ишлаб чиқаришнинг демографик жиҳатларида ижтимоий-демографик хусусиятларининг истеъмолчилар талаблари ва

даромад даражаси орқали истеъмолчиларнинг хулқ-атвори билан ўзаро боғлиқлигини ҳисобга олиш, Минтақавий демография ва харбий демография каби тармоқларнинг роли ва аҳамиятини, амалий демографиянинг ролини ёритиш асосларининг асосий йўналишларини кўрсатиб беришдан иборат.

Масаланинг қўйилиши: Демография асослари, сиёсий демография, харбий демография, амалий демография, минтақавий демография, демографик прогноз, иқтисодий демография.

Ишни бажариш учун вазифа: Географик фанлар тизимида амалий демографик тадқиқотлар йўналишини жадал ривожлантириш, янги йўналишларини аниқлаш.

Назорат саволлари:

1. Танлама ва махсус тадқиқотлар
2. Аҳоли қайси фанларнинг тадқиқот объекти ҳисобланади класстерда ифодаланг.
3. Фанни ўрганишда қандай усуллардан фойдаланилади?
4. Геодемография фани таркибий жиҳатдан қандай тармоқларга ажралади иккита тармогини олиб венна диаграммасида ифодаланг.
5. Аҳоли қайси фанларнинг тадқиқот объекти ҳисобланади класстерда ифодаланг.
6. Геодемография фани таркибий жиҳатдан қандай тармоқларга ажралади иккита тармогини олиб венна диаграммасида ифодаланг.
7. Аҳоли ҳаракатининг истиқболдаги кўрсаткичларини баҳолаш учун қандай усуллардан фойдаланилади?
8. Демографик прогнознинг қандай шакллари мавжуд?
9. Прогнознинг тасдиқланиши деганда нимани тушунасиз?
10. Демографик прогнозларнинг ижтимоий-иқтисодий аҳамиятини тушунтириб беринг.

V. ГЛОССАРИЙ

Аҳоли деганда – малум ҳудудда яшайдиган кишилар гуруҳи тушинилади. Шу боисдан илмий – географик тадқиқотларда аҳоли ва аҳоли манзилгоҳларини атроф муҳит ва хўжалик билан бевосита боғ`лиқ ҳолда тадқиқ этишади .

Антрапалогия (грек тилидан – антропос – “инсон”) инсон организмнинг эволюцияси ва ундаги жисмоний о`згаришларнинг келиб чиқиш қонуниятлари, шунингдек ирқларнинг вужудга келиши ва географик тарқалишини о`рганиб, у аҳоли географияси билан биргаликда аҳоли меҳнат фаолияти турмуш шароити ва маданиятдаги ҳудудий хусусиятларни ўрганади.

Ақлий талофат – юқори малакали кадрларнинг халқаро миграцияси.

Агломерация – аҳоли пунктларнинг бир-бирларига қо`шилиб кетиб, улкан шаҳар, ягона иқтисодий ҳудуд ҳосил қилиши . Агломератсияларда аҳоли Агломерацияларда аҳоли зич ўрнашган, хилма-хил ишлаб чиқариш тармоқлари, хусусан саноат корхоналари, илмий ва ўқув муассасалари тўпланган бўлади

Аҳоли географияси – аҳолининг таркиби, динамикаси ва жойлашувидаги регионал тафовутларни ва бу тафовутларни вужудга келтирадиган омилларни, аҳоли ва аҳоли манзилгоҳларининг ҳудудий тизимларини ҳамда уларнинг ривожланиш қонуниятларини ўрганади.

Доимий миграция- аҳолининг узоқ муддатга (бир йилдан ошиқ) бир жойдан иккинчи бир жойга қўчиб яна қайтишидир.

Демография – аҳоли жадвали, рўйхати каби маъноларни англатиб, аҳоли ёши, жинси, табиий ва механик ҳаракатини ўрганувчи фандир.

Демографик жараёнлар – бирор район, ҳудуддаги аҳолининг туғилиши, ўлим кўрсаткичлари, динамикаси, миграцион ҳаракати, ёш жинс таркибининг маълум муддатдаги ҳолатидир.

Депопуляция – маълум ҳудудда комплекс сабабларга кўра аҳолининг камайиши.

Демография тарихи – демография асослари нинг алоҳида фан сифатида ривожланиш шарт – шароитлари ва тарихини ўрганади.

Демографик статистика – аҳоли сони, таркиби, жойлашуви, такрор барпо бўлиш ва демографик жараёнлар ҳақида статистик услуб ёрдамида рақамли маълумотлар тўплайди.

Жинс – жинсий кўпайишни таъминлайдиган, организмнинг генетик, физиологик ва морфологик белгилар мажмуидир

Жинсий таркиб – аҳолининг эркаклар ва аёлларга бўлинишидир.

Иммиграция- кишиларнинг узоқ муддатга доимий ёки вақтинча яшаши учун бирон бир мамлакатга бошқа давлатлардан кўчиб келиши. Иммиграцияда қатнашган аҳоли “иммигрантлар” дейилади.

Католиклик – христианликнинг ягона марказли йўналиши бўлиб, уни Рим папаси бошқаради. Бироқ, католик дини кенг тарқалган давлат Бразилия ҳисобланади.

Иқтисодий демография асослари- Аҳоли такрор барпо бўлишининг иқтисодий ривожланиш билан боғлиқ ҳолда ўрганади; демографик жараёнлар хусусиятларини иқтисодий структурага мувофиқ ва мувозанатга таъсирини таҳлил этади.

Мавсумий миграция- аҳолининг маълум бир вақтга (мавсумга) бир жойдан иккинчи бир жойга кўчиб яна қайтишидир.

Миграцион ўсиш – кўчиб келувчилар ҳисобига аҳоли сонининг ортиши.

Мокисимон (маятниксимон) миграция – бирор ҳудудда яшаб, иккинчи ҳудудда меҳнат ресурсларининг ишлаши.

Моногамия ёки моногам никоҳ- бу бир эркакнинг бир аёл билан никоҳидир, полигамия ёки полигам никоҳ- бу бир эркакнинг бир неча аёл билан никоҳидир (кўпхотинлилик), ёки бир аёлнинг бир неча эркак билан никоҳидир (кўпэрлилик).

Никоҳ - бу эркак ва аёл ўртасидаги муносабатларнинг, уларнинг бири-бирига ва ўз болаларига нисбатан ҳуқуқлари ва мажбуриятларининг жамият том **Никоҳ ёши** –бу қонун ёки одат никоҳга киришга руҳсат берадиган энг кичик ёшидир.

Никоҳ структураси –бу аҳолининг никоҳ ҳолатлари (статуслари) бўйича тақсимланишидир. Никоҳ структураси аҳолини рўйхатга олиш ёки микро рўйхатга олиш маълумотлари бўйича белгиланади.

Оила – инсонларнинг табиий, биологик, никоҳ-қон қариндошлик, иқтисодий, ҳуқуқий, иаънавий муносабатларда асосланган, турмуш бирлиги ва ўзаро жавобгарлик орқали боғланган ижтимоий гуруҳидир.

онидан қайд этиладиган ва бошқариладиган шаклидир.

Полиандрия ёки кўпэрлилик никоҳ шакли жуда кам учрайди; Ҳиндистон ва Тибетнинг баъзи халқларидагина бор, у ҳам бўлса битта аёлнинг бир нечта ака-укалар билан никоҳда бўлиши шаклидан иборат.

Прогрессив- ёш таркибида аҳоли умумий микдорида болалар (0-14 ёшдаги) салмоғи қарияларга (65 ёш ва ундан юқори) қараганда юқори бўлган ҳудудларда кузатилиб уларнинг аҳолиси мунтазам кўпайиб боради. Бу ёш таркибига Африка ва Осиё давлатларини киритса бўлади. Дунё бўйича 15 ёшдан кичиклар жами аҳолининг 30 фоизини (2003 йил) ташкил қилса, Африкада 42 фоизни, Осиёда 30 фоиз, Европада 17 фоизга тенг. Бизнинг республикамиз аҳолиси ёш таркибида айнан шу ёшдагилар дунё кўрсаткичидан баланд (38 фоиз) лиги тилан тафсифланади.

Протестантлик – бир қанча оқимларга эга, улар: кальвинизм, лютеранлик, баптизм, англиканлик ва бошқалар.

Проваславлик – славян гуруҳидаги халқларда кенг тарқалган. Бироқ, славян гуруҳидаги халқларнинг барчаси ҳам проваслав эмас. Масалан, поляклар католиклар, ёки роман гуруҳидаги халқлардан руминлар проваславлардир.

Регрессив- ёш таркибида аҳоли умумий сонида қариялар салмоғи болаларга қараганда юқори бўлади. Бундай ҳолда эса аҳоли сони аста-секин

камайиб боради ва “депопуляция” ҳолати юз беради. Аҳоли “қариб” бориши кузатилади.

Реэмиграция- кишиларнинг узоқ муддатга доимий ёки вақтинча яшаш учун ўз ватнидан бошқа мамлакатга кўчиб кетиб, муайян муддатдан сўнг яна қайтиб кўчиб келишидир. Реэмиграцияда қатнашган кишилар “реэмигрантлар” дейилди.

Стационар- ёш таркибида аҳоли умумий миқдорида қариялар салмоғи ёшлар билан тенгдир. Стационар ёш таркибида аҳоли сони бир хил миқдорда туради. Аҳолининг тез камайиши ёки камайиши кузатилмайди.

Тебранма миграция- аҳолининг бир жойдан иккинчи бир жойга ҳар куни ёки ҳар ҳафтада бориб қайтиши.

Урбанизация – (лотинча урбанус – шаҳар) – шаҳарлашиш, яъни шаҳарларнинг ўсиши ва кўпайиши. Бу жараён фан-техника инқилоби даврида кескин кучайиб, шаҳар аҳолисининг кўпайишига, шаҳар турмуш тарзининг кенг тарқалишига сабаб бўлади.

Экзоген омиллар- одамларда ташқи таъсир билан боғлиқ пайдо бўладиган ўлимлар бўлиб бу омиллар оқибатид аҳолининг турли ёшдаги кишилари турли вақтда турли жойда вафот этадилар.

Эмиграция- кишиларнинг доимий ёки вақтинча яшаш учун ўз ватанидан бошқа мамлакатларга кўчиб кетиши. Эмиграцияда қатнашган аҳоли эмигрантлар деб аталади.

Эндоген омиллар- организмнинг ички ривожланиши, унинг шаклланиши ва қариши, инсоннинг яшаш фаолияти қобилятининг пасайишига сабаб бўладиган омиллардир.

Худудий демография асослари – маълум ҳудуд, мамлакат, давлатнинг худудий бўлинмасидаги аҳоли сони, ёш – жинсий, оилавий таркиби демографик жараёнларининг хусусиятларини ўрганади.

Христианлик – дунё бўйича эътиқод қилувчилар сони энг кўпчилиқни ташкил қилувчи дин. Янги эранинг II-асрида пайдо бўлиб, Европада кенг

тарқалган. Унинг асосий йўналишлари: католиклик, протестантлик ва проваславлик.

Ёш – инсон туғилганидан ҳаётининг маълум нуқтасигача бўлган давр.

Ёш аккумуляцияси – баъзи ёш гуруҳларидаги аҳоли сонини ўзидан олдинги ёш гуруҳидаги аҳоли сонидан ошиб кетиши.

VI. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарлари

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қураимиз. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 488 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 592 б.
3. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2-жилд. Т.: “Ўзбекистон”, 2018. – 507 б.
4. Мирзиёев Ш.М. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажак фақат буюк бўлади. 3-жилд. – Т.: “Ўзбекистон”, 2019. – 400 б.
5. Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. 4-жилд. – Т.: “Ўзбекистон”, 2020. – 400 б.

II. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар

6. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2018.
7. Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 23 сентябрда қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги ЎРҚ-637-сонли Қонуни.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июнь “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4732-сонли Фармони.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февраль “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги 4947-сонли Фармони.
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрель “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2909-сонли Қарори.
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 21 сентябрь “2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5544-сонли Фармони.
12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 май “Ўзбекистон Республикасида коррупцияга қарши курашиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5729-сон Фармони.
13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 17 июнь “2019-2023 йилларда Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетида талаб юқори бўлган малакали кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан такомиллаштириш ва илмий салоҳиятини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4358-сонли Қарори.
14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 август “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789-сонли Фармони.
15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрь

“Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сонли Фармони.

16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 29 октябрь “Илм-фанни 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-6097-сонли Фармони.

17. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 25 январдаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси.

18. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 23 сентябрь “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 797-сонли Қарори.

19. Ўзбекистон Республикасининг “Суғурта фаолияти тўғрисида”ги қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси. - 2002. № 4-5. - 68-модда.

20. Ўзбекистон Республикасининг “Экологик назорат тўғрисида»ги қонуни// Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2013 й., 52-сон, 688-модда.

21. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 30-сентябрдаги “2030 йилгача бўлган даврда Ўзбекистон Республикасининг Атроф муҳитни муҳофаза қилиш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5863-сонли Фармони.

Ш. Махсус адабиётлар

1. Абдалова З.Т., Тожиева З.Н. Иқтисодий география. Ўқув қўлланма / Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, ТМИ. – Т.: «ИҚТИСОДМОЛИЯ», 2013. -212 бет.

2. Абдурахманов Қ.Х., ва бошқалар. Демография. Дарслик. - Т.: «Фан ва технология», 2014. - 368 б.

3. Айрапетов А.М. Таблицы исчисления и среднегодовых темпов роста, прироста и снижения (2-е дополненное издание). – М.: Статистика, 1967. – 158 с.

4. Асанов Г, Набиханов М, Сафаров И. Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий жўғрофияси. – Т.: Ўқитувчи, 1994. – 209 б.

5. Анохин А.А., Житин Д.В. География населения с основами демографии: Учебное пособие. – СПб. Изд-во СПбГУ, 2013. – 307 с.
6. Алисов Н. В., Хорее Б. С. Экономическая и социальная география мира {общий обзор}. - М., 2001.
7. Ахмедов Э. Ўзбекистон шаҳарлари мустақиллик йилларида. – Т.: Абу Али Ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, 2002.
8. Ахмедов Э., Сайдаминова З. Ўзбекистон Республикаси. Қисқача маълумотнома. – Т.: “Ўзбекистон”, 2006.
9. Бўриева М.Р., Тожиева З.Н., Зокиров С.С. Аҳоли географияси ва Демография асослари. - Тошкент., “Тафаккур», 2011.-160 бет.
10. Бўриева М.Р., Эгамова Д.Н. Дунё аҳолиси: Ривожланиш жараёнлари (ўқув кўлланма). – Т.: Фан, 2008. – 156 б.
11. Бўриева М. Р. Ўзбекистонда оила демографияси. – Т., Университет, 1997. - 157 б.
12. Боярский А.Я. Курс демографии: Учеб. Пособие. – М.: Финансы и статистика, 1985. – 391 с., ил.
13. Борисов В. А. Демография. – М.:Издательский дом НОТАБЕНЕ, 1999, 2001. – 272 с.
14. Бутов В.И. Демография: Учебное пособие. Под.ред.В.Г.Игнатова. Второе изд., перераб и доп. – М.:ИКЦ. Март; Ростов н/д: Издательский центр “Март”, 2005. – 576 с.
15. Клупт М.А. Демография регионов Земли. – СПб.: Питер, 2008. – 347 с.: ил.
16. Ковалев С.А. Сельское расселение (Географическое исследование). – М.: МГУ, 1963. – 372 с.
17. Копылов В.А. География населения. Учебное пособие.– М.: 1999. – 124 с.
18. Медков В.М. Демография. - М., 2004.
19. Основы теории народонаселения: - Учеб.пособие для экон. Спец. Вузов/ Д.И.Валентей, В.И.Козлов, Н.В.Панкратьева и др.; Под ред. Д.И.Валентея. - 3-е изд.,перераб.и доп. – М.: Высш. шк., 1986. – 376 с.

20. Перцик Е. Н. География городов (геоурбанистика): Учебное пособие для геогр. спец. вузов. – Высш. шк., 1991. – 319 с.
21. Тожиева З.Н. Иқтисодий ва демографик статистика. – Т., 2002. - 160 б.
22. Тожиева З.Н. Ўзбекистон аҳолиси: ўсиши ва жойланиши (Монография). – Т.: «Фан ва технология», 2010. – 276 б.
23. Қаюмов А.А., Якубов Ў.Ш., Абдуллаев А.Г. Аҳоли географияси ва Демография асослари. – Т.: “Фан ва технология”, 2011. – 160 б.

IV. Интернет сайтлар

1. <http://edu.uz> – Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
2. <http://lex.uz> – Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси
3. <http://bimm.uz> – Олий таълим тизими педагог ва раҳбар кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишни ташкил этиш бош илмий-методик маркази
4. <http://ziyonet.uz> – Таълим портали Ziyonet
5. <http://natlib.uz> – Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси